

М. ЯВОРСЬКИЙ

Де-що про „критичну“ критику, про „об'єктивну“ історію та ще й про бабусину спідницю.

В числі 9 «Червоного Шляху» за 1923 р. вміщено статтю акад. Д. Багалія під заголовком «Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму», що в ній шановний автор намагався дати академічну, наукову оцінку першої частини мого «Нарису історії України». Це вже друга по черзі рецензія акад. Багалія на мою працю. Перша появилася в «Книзі» № 3 з приводу появи в світ мого «Нарису українсько-руської історії», де вміщено мною конспективно історичну паралель української й російської історії. Пишучи свої рецензії, зокрема останню статтю, шановний академік намагався дати її змістові науковий, критичний аналіз моєї невеличкої праці, що й сам зазначає при кінці статті, заявляючи, що «повинна відродитися нормальна чиста наукова критика (мої підкреслення М. Я.), а не якісь бібліографічні замітки, чи то загально похвальні, чи, навпаки, лайливі. Відповідно тому потрібно, щоби автори дивилися на критиків, яко на своїх співробітників в колективній праці. Я б бажав, щоб М. Яворський так поставився й до моєї критики».

Чуючи такі ж слова від акад. Багалія ще до написання його статті, я зрадив. Бо як не радіти, коли збирається охоча людина з великим, як рідко в кого, багажом матеріалу, зібраним на протязі довгих десятків літ (тут хай т. Коряк вибачить, воно все-таки краще, коли раніше попрацюєш над матеріалом, а потім почнеш писати, а не навпаки), людина з великою ерудицією професора й академіка та ще й з новим своїм девізом—економічний матеріалізм,—все ніби то якраз підходе до наукової критики,—що ось ця людина збирається розібрати тебе, як то кажуть, до кісточки, і, починаючи основними проблемами, що поставлені в книжці, кінчаючи бібліографічними замітками, вкаже тобі, де ти зблудив і де правдивою пішов стежкою, де сказав наздогад, а де як раз трівко використав історичний матеріал, одним словом, я багато надій поклав на те, що дійсно аж тепер буде, по словам акад. Багалія, колективна праця молоді енергії з довголітнім досвідом.

А радіти, ще раз кажу, було чого вже хоч би тому, що в руках академіка Багалія були всі ниточки моєї праці, і що він через те найкраще зуміє розібратися в питаннях, що я їх ставлю. Коли до першої рецензії він цих ниточок ще не зміг був уловити, то це було для мене зрозуміле,—чейже з конспекту не вгадаєш, що властиво хотів автор сказати,—але до другої рецензії шановний критик досить добре був поінформований і про завдання історичного матеріалізму, і про основні мої питання в обсягу історії України. Чейже недаром читав я про це довгого

докладу на кафедрі української історії, не даром йшла про це гаряча на протязі двох днів дискусія ще й при участі запрошеної професури, як Бузескул, Барвінський, Федоровський, Веретенников, Ветухов, Синявський, Таранушенко, Плевако та інших. А доклад і дискусія були не лише цікаві, а ще й принципові. Виходячи між иншим із Плеханівської¹⁾ тези, що історія—це не сума фактів, а закономірний процес та ще варіабельний, що виключає з одного боку повну ідентичність, з другого—повну самобутність кожного окремого розвитку, робив я дальші висновки: 1) що українська історія, як наука, можлива тільки тоді, коли не обмежиться виключно одним «об'єктивним» описуванням історичних фактів, як це пр. приймає українська історична школа, йдучи слідами Ріккєрта, а змагатиме збагнути причинову закономірність громадянського розвитку, як діалектичного процесу; 2) що завданням української історичної науки, як і кожної історичної науки, є перемогти безконечну різновидність буття шляхом перероблення її в історичні поняття процесу, шляхом встановлення шляхів історичної системи; 3) що українська історія, як наука, мусить займатися тому не виявленням і описуванням «історичних фактів» (вони бо, «історичні факти», в дійсності не існують, а являються тільки надуманим результатом дійсного процесу подійних відношень), а виявленням історичних процесів даних відносин, процесів становлення, розвитку і змін відносин в даному способі виробництва та 4) що оскільки класифікація і порядкування в природничих науках являється інтегральним чинником досліджування механічних процесів, остільки періодизація процесів відносин являється основним чинником в методології історії, як науки, в методології вивчення закономірних громадянських процесів.

Всі оці принципи й лягли в основу моєї книжки, в мій метод нового викладання й періодизації української історії. Спираючись на них, ц.-т. на динаміку соціального розвитку в протиріччях між витворчими силами й виробничими відносинами, на динаміку, що знаходила свій діалектичний вислів у зрості та зміні соціально-політичних форм ідеологічних систем, до того динаміку не типу Рожкова, що являється чистою води статичним описуванням, — як це, до речі, так подобалось акад. Багалієві, що він охрестив її в статті марксівською, — а подійсну живу динаміку, як живі були люде, що її творили в процесі своєї громадянської продукції, — я й розвивав мої погляди на український процес, висовував на чоло окремі моменти тієї динаміки, періодизував її, аналізував її окремі доби, розглядаючи її кожодчасні двигуни, становлення, зміни, очевидно під кутом історичної перспективи в даних конкретних умовах. Звідси й вирости де-що нові погляди на економічний та соціально-політичний характер окремих діб, окремих процесів в українській історії, звідси й взялися нові доби в українській історії, нові не по назві, — назва впливала вже зо змісту їх, — а нові якраз з огляду на свій новий зміст. Звідси й взялися такі пр. питання, як існування родової організації, про що вже й заговорив проф. Грушівський, як процес розвитку приватної власности і феодалізації в київській добі, з яким до недавна ще не погоджувався акад. Багалій, домагаючись доказів літописних, як характер господарства київської доби, характер татарщини і т. д., словом все те, що нового я вклав

1) Плеханов, «История русской общественной мысли», т. I, Предисловие.

в першу частину моєї праці¹⁾, і що акад. Багалій, після обміркування зо мною, й взяв як основу свого плану курсу історії України в перший її період, плану зачитаного ним на засіданні катедри історії України. Само собою зрозуміло, що ширше обговорювати ці питання мені не приходилося, хоч і виразно їх було поставлено; перша частина мого «Нарису», це — тільки загальний вступ до історії України; мене цікавили більше часи зародження капіталізму, бо й сама епоха капіталізму, через що й я більшу увагу звернув на торговий капіталізм²⁾ (три випуски) та на промисловий капіталізм (чотири випуски).

Правильно чи неправильно ставлю й вирішую я ці питання, про це має мене переконати критика акад. Багалія. Я ж їх ставлю як питання, пробуючи з свого боку дати напрямок їх розв'язання; завданням критики, наукової критики, й буде означити їх становище, без огляду, хто їх поставив, чи «молодий соціолог», чи закопаний в архівній старовині «джерелознавець». І я з нетерплячкою чекав на неї, на цю критику, головне з боку джерелознавців, щоб з'ясували мені, де я помиляюся, а не тільки погрожували б мені механічно пальцем, як це було зроблено на однім із засідань катедри з боку одного кандидата в джерелознавці, до речі, майбутнього вченого, — мовляв, не смій рухати наших батьківських схем та ще такими «не-академічними манерами», на це ще не прийшов час.

Вона — наукова критика й з'явилася в «Червонім Шляху», в статті акад. Багалія, з'явилася як результат ще одного засідання — дискусії в катедрі історії України з приводу моєї книжечки. І все, як здавалося б, гаразд! — нарешті маємо наукову критику, та ще й не кого-будь, а академіка Багалія (ще раз хай вибачає т. Коряк, але академік Багалій де що більш, багачко більш написав, а ніж одну свою «Русскую Историю»!). Та бачте — замість сподіваного гаразду взявся негаразд та ще й — з бабусиною спідницею. Бабусяна спідниця, це — не що будь! Вона грала величезну роль не тільки тоді, як читач ще не вмів ходити і тримався за неї, вона грає велику роль й зараз в політиці, головне тоді, коли на ній не тільки полтавські узорі й мережки, а ще й рушніці-гаківниці і шапка-бирка. Про неї, хоч і без оселедця й матні в штанах, писав свого часу К. Маркс, характеризуючи буржуазні революції, що силою своєї природи мусять триматися за бабусину спідницю, ц.-т. жити споминами своєї бувальщини та одурманювати своїм романтизмом сучасників, ховаючи перед ними самий зміст революції, підмінюючи його за привабною формою голими фразами, драматичними ефектами, воскресінням вмерлих героїв, братерством всіх станів³⁾. А яку роль прийшлося їй відіграти у своїй історичній необхідності в нашій українській революції, про це гаразд кожен знає, не менш автора тієї статті, що й сам переживав тоді ці короткі дні, екстази з їх черговим, болючим протверезінням.

1) Інших питань, що я їх ставлю в дальших добах історії України, поки що не згадую, з ними читач познайомиться, читаючи дальші випуски мого «Нарису», та мої «Тези й матеріали до історії України в епоху капіталізму», що зараз друкуються.

2) Зараз вийшов з друку перший випуск «Дворянська революція» та виходить перший випуск «Матеріалів» п. з. «Період початкової акумуляції». Друкуються: другий випуск другої частини «В суперечках дворянсько-кріпацького укладу» та другий випуск «Матеріалів» п. з. «Народницька революція».

3) К. Marx, Der achtzehnte Brumaire, ст. 10—11.

Бабушина спідниця — велике слово прадідівського фетишизму ще й в науці, зокрема в історичній науці. Вистарчить нагадати про П. Мілюкова і його «очерки по истории русской культуры», не говорячи вже про українську історичну науку. В ній бабушина спідниця віддавна була трівкою опорою для наших вчених, що деколи навіть прикривала її «для зручності» свекрушиною юбкою володимирсько суздальського покрою. Справді, бабушина спідниця велике таємне слово! Ось недавно, два роки тому, знайшовся відважний хоч і не вчений хлопчик, та випустив у світ книжечку для села «Козаччина». Багато в нас друковано книжечок для селян про бувальщину і чим більш була вона навіяна романтикою, тим краще її зустрічали. Хай вибачить мене акад. Яворницький, й він захопився в своїх роботах тією дешевою романтикою! Гадаєте, що хтось їх лаяв за те? Навпаки! А як зустріли книжечку Божка, до речи сказати ще й з багатомою друкарськими помилками? Навколо зашуміло — загуло: кричали «ліві», розмахували руками «праві», мовляв, нова кулішівська каша! Один із незадоволених марксистів, і то «настоящих», не типу Клепатського, — смальнув гостреньку рецензію, виливаючи з приводу неї своє незадоволення, що мов «перегибають палку», рецензію, що її, сказати до речи, сам не складав, а скористувався готовою роботою одного із молодих джерелознавців, надаючи їй де-що марксістського коліру, якого не було фактично у автора рецензії. Само собою розуміється, що із такої «спілки» вийшла в рецензії ще більша плутанина, ані-ж була в Божка, вийшли такі наївні, хоч з науковим соусом, погляди, що хоч пропади, не розбереш, як пр., що заняття Турками Царгороду не могло мати впливу на церковну унію на Україні, мовляв, через те, що воно випередило її на яких півтори сотні літ! Забув відай один із них про загально відому річ, а саме, що питання унії стояло ще раніш на Україні, стояло воно, напр., при Данилі, як питання боротьби проти татар, згодом повторювалося кождочасно, коли скрутно було з православною церквою, як, напр., 1396 р. при мітрополіті Кипріяні, 1439 р. при мітрополіті Ізидорі і т. д., та що історичний процес, це — не простенька собі механіка зубчатих коліс, що в них один зуб з'язаний тільки з одним, а що це діалектична динаміка ріжних впливів, посередніх і безпосередніх, ближчих і дальших, що в ній часто-густо властива причина захована за інші меншої ваги. Найкраще це бачимо з єврейськими погромами в часи XVII—XVIII ст., та й в XX ст. Наївний дослідник певно божитися буде, що «єврей — головна п'явка», висловлюючися по «истинно-руски», а коли приглянемся, то бачиш, що зненавиджений єврей — це тільки сліпе знаряддя експлоатації в руках поміщика, чи шляхтича, що ховався за плечі свого агента, та не менш його експлуатував, ніж мужика.

Видно, бабушина спідниця відай таки сильний ще для нашого часу фетиш, коли за нього вчепився навіть обома руками український марксист і то справжній, не на подіб'я Клепатського. Кому однак можна ще вибачити, може він не винен, може його завоював молодий учений джерелознавець своїми «джерелами». То ця бабушина спідниця захопила собою не будь кого, а ученого акад. Багалія, наділивши його ще й віщим духом та красномовністю дельфійської пітії. Як що не вірите, то прочитайте наукову статтю — критику акад. Багалія на мою книжечку. На сімнадцяти сторінках своєї науково-критичної статті акад. Багалій вділив уваги основній частині моєї роботи, ц.-т. відділові другому — п'ятому чотирі з чвертю сторінки, та ще й

поверхово, бо тільки де-кількама словами торкнувся основних питань, зате головним чином взявся за хисткий захист праць попередніх істориків, справжніх, не якихсь-то молодих соціологів, перед моїм ніби-то легковаженням їх. Моя характеристика напрямку дослідних праць українських дослідників (очевидно, й акад. Багалія) так вразила шановного критика, що він позабув і за наукову критику, загубив і свій девіз економічного матеріалізму, та, вхопившись обома руками за бабусину спідницю, давай танцювати довколо неї, давай викликати добрих духів В. Антоновича, О. Єфименко та інших, давай закликати ще й М. Грушівського боевим кличем на поміч проти зневаги покійників. І здорово ростанцювався на старі літа, шановний критик, то поглажуючи злегка по голові «молодого соціолога», то штовхаючи кулаком під бік, мов, не берися за не своє діло, що для тебе ще—«табу!».

Вихідною точкою критика, як сказано, являється спір за предків, зовсім неправильна в мене, по словам автора, перспектива української історіографії (не знаю, чому як раз перспектива?), що ніби-то до часів матеріалістичної школи уявляла з себе, на мою думку, живу, вкриту бур'янами. «Ні!—каже критик,—ніхто з них не замовчував історії української народної маси, а навпаки—головним чином, їй присвячували вони свої праці. Про себе мені ніяково казати, але хіба ж моя «Історія слобідської України» або «Очерки из истории колонизации» не присвячені, головним чином, народній історії?» А даліше читаємо: «М. Яворський зробив правильну вказівку, що старі історики доводили свої історії до другої половини XVIII ст., бо тоді кінчалося українське політичне життя. Але чомусь він не згадав про складений мною нарис української історії за другу половину XVIII, за весь XIX і початок XX віку, яко додаток до «Історії українського народу» О. Єфименко. На що ж було замовчувати цю першу мою спробу новітньої історії України на соціально-економічному ґрунті?».

Критик скаржиться даліше, що автор «Нарису», «вирішуючи питання про своєрідність української історії, визнає однаково тенденційними і фальшивими погляди українських шовіністичних і російських імперіалістичних істориків, але не називає поіменно нікого, а зачисляє тих і других в одну групу буржуазних істориків, коли, навпаки, українські всі автори об'єднуються єдиним ідеологічним народницьким напрямком своїх наукових історичних студій».

Бач, як бабусина спідниця закрутила акад. Багалія, що загубив зразу логіку свого економічного матеріалізму! Чудова своєрідна діалектика! З одного боку—грішний автор «Нарису», тим, що звалив всіх українських істориків в одну буржуазну купу та ще й з ким—з російськими істориками, звалив як раз після довголітньої боротьби в історичній науці за одмежування українського народу від російського, з другого боку—автор «Нарису» винен в тому, що нападає на їх, мовляв, вони всі одного ідеологічного—народницького напрямку, бо писали про «народ»—тільки в часи існування його політичного життя!

Давайте внесемо де-яку ясність в цей вінігрет понять про буржуазну науку, про народництво та про соціально-економічний ґрунт. Не розумію ніяк, чому акад. Багалій, що стоїть на принципі «економічного матеріалізму», так перелякався найменування українських істориків буржуазними вченими? І чому—як раз він всіх їх звалює в одну кучу під

знаком «народництва». Чейже він, як знавець економічного матеріалізму, повинен знати, що народництво не треба ідентифікувати з усіма течіями, що спиралися на «народ», бо в такому разі й російські кадети та чорносотенці з «двухглавого орла» також народники, хоч нікому й в голову не прийде ідентифікувати їх зі своєчасним політичним рухом, що для його, ц.-т. для народництва актуальним було питання селянської революції проти самодержав'я і капіталізму, селянського соціалізму з поминенням капіталістичного процесу, що протиставляв себе західно-європейському соціалізму, спираючись на своєрідність історичного процесу, так далекого від західно-європейського. Чейже акад. Багалій гарненько це знає, що ідеологія В. Антоновича під впливом Драгоманова протилежна була народникам, що бажали «зняти з соціалізму німецьку одягу та прийняти між соціалістів Пугачева», що бажали одягти європейський соціалізм в одягу думок і мрій українського селянства¹⁾. Чому ж вперто називати його народником та ще й на рівні з М. Костомаровим, що, будучи в 1840-их роках соціалістом утопістом, згодом закинув не то що політичну, ба й культурницьку арену, проповідуючи вже в 1870-их роках повну лояльність для самодержав'я? Чейже не тільки академік Багалій, а ще й широкі шари українського читача знають, хто такий М. Грушівський, що його шановний критик силоміць запрягає в одно дишло, і то з ким,—з Костомаровим та з цензором—Лазаревським, що писали широко про народні маси та хоч би про їх стихійні рухи тільки тому, що не мали більш кого протиставити з українського боку полякам, писали про них, оплакуючи українську державність, що її, на їх думку, знищила польська державність, тільки тому, що ще й керувалися ідеєю етнографізму, як пережитками козацького романтизму, що однак не перешкоджало їм бути одночасно прихильниками абсолютизму²⁾. Від коли ж то зрештою сам автор критики став почувати себе також народником? Чому ж виписувати загальні, історично невірні фрази? А може шановний критик гадає про «народництво» типу акад. Шахматова, що збирався кидати професорську катедру та замінити її посадою земського начальника?

Злякався шановний критик цього, що я посмів назвати українських істориків буржуазними вченими, руками й ногами одмахується од зарахування й себе та інших до спільного буржуазного табору.

Передусім дозвольте спитати шановного критика, що він розуміє під буржуазним вченим? Чи тільки ідеолога багатого панства? Гадаю, що він, як матеріаліст,—як це він сам заявляв себе таким—погодиться зі мною в цьому, що буржуазія, як класа взагалі, це—категорія суспільна, що означається не кількістю свого доходу, а якістю свого становища в громадянському виробництві до засобів й способу продукції³⁾. Інтелігенція, це—не окремий клас, а суспільна група, що ідеологічно зхиляється то в бік одного, то другого класу, в даному разі в умовах капіталістичного способу продукції—то в бік буржуазії, то в бік пролетаріату, *tertium non datur!* Яка ж ідеологія була пр. у О. Єфименка: пролетарська чи буржуазна? Гадаю, що й сам Д. Багалій висміяв би мене, коли б я сказав, що пролетарська! А що в де-кого з українських істориків був ухил у бік дрібно-буржуазної ідеології, хоч би вона й була

¹⁾ М. Драгоманов, Шевченко, українофіли і соціалізм, ст. 136—143.

²⁾ Н. Костомаров, Б. Хмельницький, I, ст. 201.

³⁾ Пор. К. Marx, Kapital, III, 2, 422.

ідеологією соціал-революціонера, як пр. у проф. Грушівського, то вона все таки буржуазна, все одно, чи велика, чи дрібнобуржуазна. Чому ж одпекуватися од дійсности?

Обурився шановний критик, що я назвав українських істориків ще й тенденційними! Дозвольте спитати його, як визнавця, як сам заявля, економічного матеріалізму, чим обумовлюється спосіб думання людини? Коли він зі мною погоджується (а як матеріаліст повинен погодитися), то хай скаже мені, чи може бути об'єктивна абсолютно суспільна наука? Тен в одному місці говорить, що наука може з де-якою певністю від-продуковувати в поняттях тільки природу і черговість її явищ. В суспільних науках можна прийти до цього тільки шляхом досліджування закономірности суспільного розвитку. Однак, чи одкрито вже всі прояви двигунів життя суспільства? Ми знаємо його основні закони, та ще є невідома їх варіабельність, через що в суспільних науках ми ставимо принцип можливости і правдоподібности, та заявляємо за Марксом, що в даних умовах виникають неминуче дані результати, умови однак можуть змінитися, тоді й зміняться результати причин, що ростуть в даних умовах. Закономірність, це не телеологія, а причиновість! Коли так, то що може бути результатом досліджувань наукових, там, де немає принципу закономірної причиновости, де або ставляться питання, що впливають з одних бажань та мрій, або де нема взагалі ніякої лінії? Зовсім певно, що в першому випадкові наука буде об'єктивно тенденційно-фальшивою, бо для неї минуле не причина сучасного та сучасне—умова для правдоподібного в майбутнім, а засіб оправдання як не сучасности, то бодай змагань до відновлення в майбутньому минулого. Через те й тенденційно-фальшива була наука відносно України в російських істориків буржуазних, бо вона служила засобом оправдання існування фактичного стану посідання і його поширення, тоді, як українська історіографія намагалася (очевидно, оскільки це тріялося, бо частина істориків й на це махала рукою, граючись в етнографізм)—оправдати минулим скасування цього фактичного стану. Я ніяк не скажу, що буржуазна наука,—а такою й являється українська дотеперішня історія,—складається виключно із помилок. Поскільки вона відповідала, говорячи словами Плеханова¹⁾, означеній фазі суспільного розвитку, по стільки вона мала в собі правду, була необхідною умовою взагалі в той час для розвитку науки, однак ця правда релятивна, бо вона відповідала тільки певному ступневі суспільного розвитку на Україні, та його інтересам, що присвоювали собі ідею абсолютного існування власного буржуазного укладу. В цьому й основна помилка підходу буржуазної історичної науки української, яку мусить виправить доперва історичний матеріалізм, не заперечуючи однак в ніякому разі її цінности у свій час, хоч і критикуватиме її. Багалій, однак, відай забув за цю правду, коли горячково висловлюється про те, що, мовляв, «ось такою *tabula rasa* з наукового боку й була українська історіографія... до М. Яворського; навіть, ще гірше, бо вона поросла непотрібним билієм». Ні, ще раз ні, шановний академіку, такого я ніколи нігде не сказав і не скажу, бо я—не починаю «марксизувати» українську науку з лайливого фейльетона в «Більшовику».

¹⁾ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. XI, ст. 88.

Бач, що наробила лиха бабусина спідниця, розвіявши зразу всю наукову логіку ба й пам'ять акад. Багалія, що накоїв злочасний фетиш предка! Коли б не бабусина спідниця, коли б не фетиш предка, акад. Багалій напевно розумів би, що чим лівіші його «народники», хоч би й дійсні народники, як М. Грушівський, ц.-т. оскільки в одних чи других висовувалася на чоло політична лінія (а були такі, що писали й без ліній), то ця політична лінія як раз тим більш надавала якогось конкретного напрямку їх праці, пр. націоналістичного напрямку, і тоді весь той «народ», що про його думає акад. Багалій, «народ», що складається з усіх шарів і класів населення того самого етнографічного виду, виходив на арену в роботах наших істориків під певним, потрібним в даний момент, кутком зору. Чи проф. М. Грушівський,—він сам це зараз признає¹⁾,—не писав своїх праць про український народ під кутом оправдання змагань до самостійності України, під кутом погляду боротьби за цю самостійність, затемнюючи тим самим процес класової боротьби, основний процес історії українського народу? Чи досліди О. Єфименко та інших про гайдамаччину пр. не дають цьому рухові замість аналізу класової динаміки характеру «народній», в розумінні Д. Багалія, характер то національної й релігійної боротьби, то грабіжницьких виправ? Чи О. Єфименко, улюблена учениця Д. Багалія, не писала, що Залізник чи не звичайний собі розбишака, що грянув на Умань, щоб шукати там багатої поживи!²⁾ Чи О. Єфименко, коли писала свою історію українського народу, не мала певного апіорного погляду на християнство, коли заявляла, що український народ не міг до нього «все ж таки не почувати інстинктивного повагу й пошани», коли з ніжністю старосвітської інститутки оповідала про те, як з рабами в нас лагідно поводитися, розказувала про зірку—церкву на Русі, зовсім закриваючи її негативний бік та її властолюбний характер³⁾. Акад. Багалій пригадає певно собі докладно це місце, бо ж він редагував переклад цієї історії на українську мову, додавав навіть свої уваги, оскільки не погоджувався з О. Єфименко; акад. Багалій дав zarazом і санкцію на таке пояснювання християнства, коли в примітках не заявив, що це не науково, а наївно, коли не опротестував перед масовим читачем—і то в 1922 р.—такої нісенітничі, чому ж тепер питає мене, «хто були ці буржуазно-тенденційні історики, що вважали вдачу українця за споконвічну?» Чому він заперечує те, що признають живучі нині ще автори?

Приймім, однак, що М. Грушівський не признався до помилки, приймім, що О. Єфименко мимоходом тільки зробила історичний «ляпсус», та чи можна все-таки, хоч би при відсутності подібних «ляпсусів», говорити про ніби-то чисту об'єктивність, нетенденційність буржуазної науки (хай дарує акад. Багалій, та все-таки вона буржуазна)? Акад. Багалій певно зараз же урочисто заявить, що поскільки вона опирається на джерелах, на фактах, цілком певно, що можна; чейже він і докоряє мені тенденційність, догматизм та ще чимсь, стаючи в захист «об'єктивної» науки. Виринає однак знова питання, що таке історичний факт, що таке історична дійсність? «Ніби, як здається, пізнання дійсності впливає само собою із фактичного досліджування. Тепер питання: який же випадок життя та якому методологічному зв'язкові заслуговує на те, щоб

¹⁾ Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3. Відень, 1922, ст. 4.

²⁾ Южная Русь, т. II. ст. 105.

³⁾ Історія укр. народу, I, ст. 46.

стати фактом, гідним уваги для названого пізнання? Впертий емпірик, очевидно, заперечить, щоб випадки—залежно від кожодчасної мети пізнання—доперва в методичному обробленні ставали історичними фактами. Йому здається, що в кожному даному випадкові, в кожній статистичній цифрі, в кожному *factum brutum* економічного життя можна найти для нього важні історичні факти; при тому однак він забуває, що найпростіше вираховування, далеке від якого-будь коментаря угруповання «фактів», є вже тим самим «інтерпретацією»; що навіть в цьому випадкові «факти» оволоділа теорія, метод, вирвали їх з життєвого зв'язку, в якому вони дотепер перебували і силоміць всунули їх у зв'язок власної теорії¹⁾.

Однак акад. Багалій чомусь-то не хоче цього знати, коли не жаліє виписувати таку тираду слів з поученням для мене, мовляв, чому не берем гарного прикладу з «Читанки з історії України» Мірзи-Авак'янц, що зложена виключно з джерел і як раз охоплює ті часи, що про них оповідає М. Яворський, бо «лише безпосередня робота над джерелами утворює яскраве уявлення про минуле, дозволяє розуміти інтереси та психологію історичної доби, дає ясне знання, міцне, виводить з-під неминучої без того залежності від суб'єктивізму тої чи іншої історичної праці й дає можливість орієнтуватися в науці незалежно від ріжниць і перемін в поглядах історіографії».

Дивні діла божі і слова акад. Багалія! Ніхто ж не перечесть важливості джерельних студій, а навпаки; для мене, приміром, більш сирий вигляд їх дав спромому краще поставитися до їх аналізу, як це видно з порівняння оброблення литовської доби з київською, що й признає сам критик; стоїть тільки питання, як користуватися ними, питання, яке вирішує акад. Багалій знова принципом «об'єктивності». Тепер спитаю: в ім'я чого рекомендує акад. Багалій «об'єктивну об'єктивність»? В ім'я бездушного, заостенілого етнографізму, чи в ім'я революційного марксизму? Чейже ріжницю між цими завданнями акад. Багалій, як матеріаліст, повинен розуміти! Пригадаю йому тезу К. Маркса про Фейербаха: «філософи дотепер тільки на всілякий лад пояснювали світ, важливо однак його перемінити»; що це значить? Завдання дійсної історичної науки, що має вказати шляхи тієї перебудови людського суспільства, не може не бути політичне, революційне. Історія, як суспільна наука, не може й не сміє обмежитися одним тільки голим констатуванням «факту», а ще й мусить зайнятися виявленням та поясненням його, як епізоду всього історичного процесу, виявленням його місця в історичній перспективі, виявленням його зв'язку в ланцюгу причин—наслідків, що розвиваються в історії до свого кінцевого вихіду—соціалістичної революції, що має стати, як каже К. Маркс, початком нової історії людства, для якого весь дотеперішній процес на ділі тільки передісторичний²⁾. Наука, що підходить до історичних фактів методом акад. Багалія, як раз не об'єктивна і не наука, а вузько-суб'єктивна балачка, бездушна етнографія, бо для неї взагалі немає якихся не то закономірних принципів—законів, а немає навіть хоч би якої-будь лінії, чи, як каже акад. Багалій, «тенденційности», бо вона виключно віддана на вузько-особистий, несоціологічний спосіб думання свого дослідника.

1) G. Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin, 1923, стр. 18.

2) *Zur Kritik d. politischen Oekonomie*, стр. VI.

Чому акад. Багалій не береться й не брався досліджувати такого, приміром, питання, які у Володимира Великого були пальці, або яке у його жінок було волосся на головах? Тема цікава, чейже Володимир Великий не простий собі смерд, чи холоп, а володар половини майже Європи! Акад. Багалія більш цікавить, напр., як при столі Володимира взялися намісць деревляних срібні ложки! Чому цікавить це його? Чи може тому, щоб порівняти свої власні ложки з Володимирівськими? Гадаю, що ні—цікавить його не те, а зріст техніки й потреб даного періоду, цікавить його в зв'язку з попередньою технікою, попередніми потребами та поволодимирськими часами, цікавить його, повинно бодай цікавити, в зв'язку з тодішньою диференціацією класовою, що починалася і виявлялася хоч би в срібних ложках та кінчалася в 1917 р. позбавленням пануючого класу й нащадків Володимира не тільки срібною, а й взагалі ложки.

Як бачимо і в академіка Багалія взялася оця проклята «тенденційність» і коли б тільки вона була доведена до кінця, було би вельми науково з його боку. А чейже сам акад. Багалій це підтверджує, заявляючи, що писав історію на «соціально-економічному ґрунті», значить таки береться за одну «тенденційність», протиставляючи її іншій, ідеалістичній «тенденційності», чи яка там ще буває. Бачиш, як, мимохіть, обдувив тебе, читачу, акад. Багалій своєю проповіддю чистої, незалежної від поглядів в історіографії науки!

Як бачимо, ніякої науки без «тенденції» немає. Та не всяка «тенденція» наукова. Бувають «тенденції» для «тенденції», як, напр., стаття в київському «Більшовику» Клепатського, бувають «тенденції» без «тенденцій», як, напр., у наших істориків-етнографістів та акад. Багалія. Одні й другі не-научні: про перші й говорити не приходиться, другі тому, що беруть історичні «факти» самі про себе, як самоціль. Справедливу читаємо замітку в Люкача, що «безнауковість цього ніби-то наукового методу полягає в тому, що він не добачає і занедбує історичний характер випадків, над котрими працює»¹). Що більше, такий, ц.-т. чисто «об'єктивний» метод не може навіть дати конкретного матеріалу у своїй праці. Бо що це таке конкретний факт, випадок, явище? «Конкретне є тому конкретним,—каже Маркс,—бо є зібранням різних означень, бо є цілостю різнovidности»²). «Готова форма економічних відносин,—говорить він в іншому місці,—у тому виді, в якому вона виявляється на зверх, в її реальному існуванні і в способі думання, в якому її намагаються уявити собі агенти сучасних ім відносин,—є вельми неподібна, основно навіть протилежна у своїй суті до змісту свого і до властивого свого поняття»³). Коли ми тепер хочемо правильно розуміти історичні «факти», то в першу чергу треба основно зрозуміти різницю між реальним їх існуванням та їх властивим змістом між втвореними над ними уявами і поняттями. Ось через що таке «тенденційне» проведення є першою умовою дійсно наукового досліджування, яке, по словам Маркса, «було би зайвим, коли б виявлена форма випадку і його зміст безпосередньо покривалися»⁴). З приводу цього слушно заявляє Люкач, що тепер тільки треба дбати про те, щоб випадок звільнити, з одного боку, від безпосередньої

¹) Geschichte und Klassenbewusstsein ст. ід.

²) Zur Kritik, XXXVI.

³) Kapital, I, 188.

⁴) Kapital, III, 2 ст. 352.

форми, з другого боку—найти засіб, яким би відкрити його зміст та зрозуміти його, як і його форму, як необхідну в даному часі, та ще й його зв'язок в історичному розвитку. «Доперва в цьому зв'язку, що окремі випадки суспільного життя складає в одну цілість, як моменти історичного розвитку, можливе пізнання випадків, як випадків дійсності¹⁾. Тим історичним розвитком і являється розвиток класових відносин, являється ступеневе підготовлювання соціалізму, як кінцевий результат процесу, що в йому всі частини складаються на оцю велику цілість. І тільки така «тенденційність», що шукає цього закономірного підготовлення, революційна «тенденційність», що змагає до неминучості перебування цього світу на нових основах, тільки така «тенденційність» є наукова, тільки така є об'єктивна—все інше як раз «шори на очі».

Та досить буде пригадувати і показувати акад. Багалієві те, що він нараз забув при складанні своєї статті, чейже, як кажу, не він в цьому винен, що так склалося, а проклята бабусина спідниця. Кортить все-таки ще на одно вказати акад. Багалієві, хоч би не так з огляду на нього, як на читача, якому акад. Багалій рекомендує себе, як економічного матеріяліста на «соціально-економічному ґрунті», покликаючись на свою статтю при історії О. Єфименка.

Читаючи хоч би на сторінках Л. Н. М. «Вістей дискусію з приводу виступу Німчинова в катедрі мовознавства про нестійкість поглядів Шихматова та про пристосовання матеріялістичного методу в лінгвістиці, радієм, як росте молодь з своїм практичним, науковим методом. Німчинов, Ковалівський, що написали коротенькі замітки в Л. Н. М., це—здорове нове зерно, що виростає із старого, віджитого, використовуючи його соки—здобутки для нового росту. І хоч, як кажу, невеличкі ці статті, та скільки в них глибокого марксівського аналізу, не випробованого ще справді та виразного, як виразна їх позиція, яка сміло заявляє: немає фетишів, немає предків, немає бабусиної спідниці, немає об'єднання без попереднього одмежування! Вони напевне високо цінять всі дотеперішні здобутки лінгвістики (були б наївні, коли б не цінили), вони ж на ній виховалися, вирости, та вони—нове зерно, що одмежується од того, що вже втратило свою живучість, вони сміливо в тезах А. Ковалівського²⁾ критикують те, що не відповідає вже сучасним здобуткам людського думання. А акад. Багалій? Він, прибравши позу патріарха—в революції це вельми не до лиця—киває пальцем та заявляє: бач, і я матеріяліст, але не треба забувати предків, фетиша, бабусиної спідниці! Коли це, приміром, говорив би, ну, скажемо, хтось з Харківської катедри мовознавства, керівник чи його адепти, я б не звернув уваги, вони ж не можуть інакше говорити, бо для них марксизм те, що для інквізиції середньовічної теорія про обіг землі довкола сонця. Але це заявляє акад. Багалій, що сам починає писати на соціально-економічному ґрунті, що сам щиро, без задніх думок, береться за марксизм, других підганяє, сам вивчає, щоб дати приклад молоді! Тим більше треба рішуче одмежуватися од такого «соціально-економічного» ґрунту, що його рекомендує шановний критик. Марксизм, економічний матеріялізм—словечка тепер модні, всякий чіпляється їх. Тому акад. Багалієві тричі треба бути обережним, десять разів треба передумати, ніж писати, що його стаття до «Історії

¹⁾ Geschichte und Klassenbewusstsein, ст. 21.

²⁾ Питання економічно-соціальної методи в літературі.

українського народу» О. Єфименко—на «соціально-економічному ґрунті», та ще й наговорити цілу купу суперечних понять і слів, що їх читатимуть і вивчатимуть тисячі молодих послідовників типу Німчинова, Ковалівського, бо дивитимуться на слова акад. Багалія, як на маяк у бурю. Ось через що я ще раз буду не в «академічному» тоні, зате в академічному змістові, коли скажу: Дмитре Івановичу! Ви Вашої статті не рекомендуйте нікому, бо вона не марксіська, бо вона не на соціально-економічному ґрунті! Чи гадаєте, що це вже марксизм, що це вже соціально-економічний ґрунт, коли хтось пише про економіку, про класи, про культуру? Таких «марксистів», такий «соціально-економічний ґрунт» ми бачили ще в матеріялістів-буржуа XVIII ст. Це ж як раз чистої води метафізика, статика, це як раз чистої води «об'єктивна наука» без наукового ґрунту, бо без історичного процесу, без соціальної динаміки, без історичної перспективи, це як раз досконального типу етнографізм, безтенденційна безтенденційність! Хочете знати, що таке соціально-економічний ґрунт? «Суцільність виробничих відносин творить економічну структуру суспільства, що на ній тримаються юридичні й політичні надбудови і що їй відповідають означені форми суспільної свідомості... спосіб продукції матеріяльного життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі... На певному ступні свого розвитку матеріяльні витворчі сили суспільства приходять в протиріччя з існуючими виробничими відносинами... з форм розвитку витворчих сил останні стають кайданами перших. Тоді настає епоха соціальної революції»¹⁾. Ось закон економічно-соціального ґрунту, діалектичний, живучий постійно в руху! Голе описування, це—не динаміка, одно констатування імен і цифр, це—не виявлення процесу, одно виписування творів літературних даного часу, це—не виявлення ідеології того часу.

Та годі! Я знаю, що акад. Багалій не хотів так написати, як вийшло, та що ж зробиш, сталося! Я знаю—не з статті,—що акад. Багалій, хоч і на старість, та все-таки хоче йти та й іде в бік марксизму зі своїми учнями та ще й других вчить, підганяє до нього, і я через те й не буду формальним критиком, як це, на жаль, робить сам акад. Багалій, критикуючи мене за легковажне відношення до джерел, за невикористання всіх джерел. Акад. Багалій чейже добре знав, які джерела я використовував, та які несподіванки робив мені Д. В. У., друкуючи мою книжку без авторської коректи, я з'ясовую справу так, як вона дійсно є, а не як здається бути. Тому ще раз кажу, що акад. Багалій на ділі не такий, яким показує себе в статті, а охочий жваво йти вперед з нами молодими, охочий, як ніхто, і за це його ціню і вкупі з ним працювати хочу. Та знов же—доки не одмежуєшся, доти не об'єднайся—говорив ще Т. Шевченко, а згодом В. Ленін. Треба, безумовно, внести ясність в цю темряву, що її накоїла бабусина спідниця, від якої акад. Багалій рішуче відходить, хоч і зловився в-останнє за неї, ображений моїм «нападом» на предків.

Я не хочу довше затримувати читача моїм спором з друкованими поглядами акад. Багалія. Я бажав тільки розібрать методологічний бік статті акад. Багалія. Про інші питання, що їх шанований критик мимоходом ставить, прийдеться ще говорити іншим разом на іншому місці, а треба, неминуче треба, поговорити про них широко!

¹⁾ Marx, Zur Kritik, стор. V.

Не можна однак поминути нині мовчки одного тільки питання, це—питання з боку археології, що про неї шановний критик був ласкавий розписатися довгими рядками. Відповісти на це питання необхідно зараз тому, щоб показати читачам, як саме акад. Багалій неухважно ставиться до джерел і до здобудків сучасної науки, хоч голословно довбачає цей гріх в мені. Не згадую про те, що не було чого мені розписувати довгі сторінки про «найбільш характерне явище українського неоліту, трипільську культуру», рахувати на пальцях археологічні музеї Харкова, а скажу про те, що з археологічною екскурсією акад. Багалія вийшло вельми не гаразд. Ось послушайте: «За палеолітом М. Яворський ставить ще переходову добу до неоліта, однак визнається в науці інший поділ, що усуває переходову добу, а поділяє палеоліт на дві частини—старий і новий, а в неоліті визнає ранній і пізній». Ось яке! Дмитре Івановичу! Коли вже беретеся оспорювати мої загальні означення, замінюючи їх більш детально, то робіть це, як пристойть ученому академікові, не ось так собі! Дозвольте Вам пригадати одно місце з передмови Городцова до праці Нікольського, що на його покликується: «Археологічна класифікація приймає зараз такий вид: еолітична епоха—рання, середня, пізня; археолітична—рання, середня, пізня; мезолітична—рання, середня, пізня; палеолітична—рання, середня, пізня; неолітична—рання, середня, пізня і т. д.»¹⁾. Я в загальному виложенні, як це прийнято Анучіним та іншими, не спеціалізував окремих діб в окремих епохах, що їх основних, для упрощення, прийнято рахувати три, академік Багалій однак робить учений коментар до цього наздогад.

Ідім даліше: акад. Багалієві чогось-то не подобалося, що я посмів зв'язати початок людини з третичною епохою, та чомусь-то покликається на славнозвісну працю проф. Обермейєра «Доисторический человек»! Не знаю чому акад. Багалій, вичисляючи посади Обермейєра, забув сказати одно основне, що це єзуїт-абат,—а це не маловажне—та що від його тодішніх поглядів відпекуються нині учені—навіть і єзуїти²⁾. Зрештою й сам Обермейєр вніс основні поправки до старої своєї роботи на основі нових своїх відкриттів в Іспанії, надрукувавши 1919 р. книжку «Викопуваний чоловік». Акад. Багалій, коли вже взявся захищати католицького абата, повинен був згадати про це обов'язково! Я питаю однак, чому акад. Багалій як раз найшов Обермейєра, і то перестарілого, чому не покликав собі на поміч інших авторів, новіших дослідників з новими дослідними працями? Коли акад. Багалій так вже любить духовних осіб, то я пригадаю йому хоч би таких, як патер Шмідт, що зі своїм учеником Коперсом випустив ряд цінних праць³⁾.

Тепер дозвольте пригадати, як дійсно стоїть справа з третичною людиною, що проти неї так завзято виступив акад. Багалій, як свого часу Кюв'є проти теорій Дарвіна й Гекеля. Відомо йому чейже, що в наукових колах зараз йде спір із-за третичної людини, та цього відай не хоче знати акад. Багалій, коли зове на поміч перестарілого Обермейєра та ще й неправильно інтерпретуючи мої слова. Я не археолог, та все-таки

1) В. Нікольський, «Очерки перв. культуры», 1923, стр. 12. Класифікаційна таблиця.

2) Дивись В. Нікольський, «Старое и новое в доистории», «Вестник социальной акад.», т. III, ст. 379.

3) Дивись «Völker und Kulturen», Berlin, 1921.

дозволю собі наприкінці сказати де-кілька слів у цій справі. Ось що заявляє з приводу третичної людини проф. Городцов: «Часи людського життя поділяються на дві ери: 1) доіндустріальну і 2) індустріальну, що відповідають, перша пліоценовим (верхнім третичним), друга плейстоценовим (четвертичним) і сучасним формаціям земної кори. Доіндустріальна ера, згідно з даними сучасної науки, відповідає пліоцену, більш точно, скоріш другій чим першій його половині, коли довершився перехід від антропоморфних приматів до людини, що стала предком всього людського роду. Пліоценовому предкові людини де-якими представниками антропології й археології приписуються кам'яні знаряддя, які однак більшістю вчених визнаються за каміння, оброблені самою природою¹⁾. Про третичну людину маємо ще й відомості в роботі Горста-Мавра²⁾, в якій обговорюється новий третичний тип предка людини—гесперопітека та палеантропа. Про ці то погляди з приводу нових відкриттів я й думав, пишучи мої рядки про третичну людину, ніде однак я не заявляв, що в «цей далекий період люде мали навіть розвинену культуру», як це цитує ніби-то з моєї книжки акад. Багалій. В мене названа фраза вміщена на ст. 28 при обговорюванні делювіального періоду, це однак відай не хотів бачити акад. Багалій, та вирвану характеристику однієї доби переніс до іншої, де я в ніякому разі не міг би її вмістити.

Вся моя помилка в тому, що я не вказав на те, що третична людина це тільки здогад, не наукова певність, та що на ст. 27 находки третичної людини зв'язав з кінцем XIX ст., а не з XX ст., та ще й та (чого акад. Багалій як раз не спостеріг), що після нової теорії Нернста³⁾ геологічні періоди були далеко з довшим протягом часу, ані-ж я їх подав, йдучи за Мортіле⁴⁾. Раз акад. Багалій взявся однак оспарювати мої загальні положення про походження людини, то повинен був скористуватися новішою літературою, повинен був ще й скритикувати моє виложення делювіального періоду, яке зараз також починає оспарюватися. Віденський, проф. Байер, пр., що розніс на шматки теорію Обермейєра, яка шельську людину всупереч теорії Пенка переносила в останню міжледникову епоху, на що й оперався акад. Багалій,—одкидає дотеперішні періоди ледівців Пенка, залишаючи тільки два з одною міжледниковою епохою⁵⁾. Таким чином, починає відживати давня теорія єдиного ледяного потоку Пріствіча, Бойд-Дукінса і інших, відживати ще й одночасно в роботах скандинавського геолога Гольста. Взагалі тут шановний критик взявся за невдачну роль пітії, бо що ж можна іншого сказати, коли акад. Багалій заявляє на ст. 155, що «автор не скористувався зовсім навіть харківським археологічним музеєм», добре знаючи, як я інтересуюся роскопками проф. Федоровського, і який, до речі, в присутності акад. Багалія потвердив правильність того, що я говорю про мідяну добу на Україні, як про культуру, занесену на Україну з півдня. Зрештою подаю до відома акад. Багалієві, що це потверджує нова праця археологічна Макса Еберта, зладжена на

¹⁾ Никольский, Очерки, ст. 13.

²⁾ Neue Halbmenschen Funde der Späterzeit в Anthropologische Druckschriften, Berlin, 1918—1920 H. 10.

³⁾ В. Нернст «Мироздание в свете новых исследований», 1923.

⁴⁾ La classification poléthnologique, 1908.

⁵⁾ Mitteinlugen der anthrop. Gesellschaft, Wien, 1921, ст. 21, і 1922, ст. 189.

основі дослідів Р. Шмідта¹⁾. Ще одно питання до акад. Багалія, яке не можна нині поминути і яке також зв'язане з початком людства, це питання—на яких джерелах акад. Багалій береться оспорювати моє положення, що людина в палеолітичну добу не знала, що таке релігія? Чому одсилає мене в цій справі до розвідок Хвойка, Вовка, Феофілактова? На якій основі категорично заявляє, що, замість конкретного (?) матеріалу автор керується апіорними думками, так, напр., він каже, що повторяє про душу та про богів людина ще тоді не мала й не знала, бо «смерті звичайної вона не бачила, а бачила, тільки загибіль від пазурів звірюки?» Цей апіорний висновок не відповідає дійсності, є помилковий, бо в оринякську й солютрейську добу палеоліта була вже релігія—культ предків і навіть похорон». Бач, як акад. Багалія не тільки закрутила бабусина спідниця, а ще й езуїтська ряска! Дозвольте пригадати акад. Багалієві—чейже він це знає, він тільки забув,—що всі ці автори, крім Вовка, хоч славилися, як археологи, та в генетичній соціології слабенько розбиралися, і що вже краще було йому згадати праці хоч би Зібера, Грушівського, М. Ковалевського що блискуча теорія анімизму Тейлора, яка так довго панувала і яку розвивають християнські соціалісти типу Обермейєра, Коперса, Шмідта, нині не існує майже ніде в науці, відколи Фрезер, велетенський «соціальний антрополог»,—до речі, дуже далекий від марксизму,—у своїх монументальних працях наніс їй смертельного удару своєю теорією до анімістичного аніматизму. Аніматизм, ц. - т. магія-ворожбитство з її духами, не богами, не душами—це дві величезні різниці,—запанував нині всюди, розроблюваний широко відомим ученим Прейсом²⁾, Бетом³⁾, Каруцом⁴⁾, Анкерманом⁵⁾, Шрейером⁶⁾, прийнятий навіть—о горе шановний критику,—навіть В. Вундтом⁷⁾, ба вчасі навіть—слухайте шановний критику, воно ще більш неприємне для уха,—де-якими найновішими богословськими працями, що не хотять лишатися далеко позаді. Візьміть тільки книжку Зедекмана⁸⁾, бувшого професора порівнюючої релігії в Липській Університеті, нині архієпископа в Упсалі. Я міг би назвати ще десятки імен і то не марксістських, та гадаю, що чейже акад. Багалій вже переконався, що стрілив «сліпим», та все-таки питаю, хто властиво апіорно рішає питання, я, чи акад. Багалій, що закидає мені, що я не користувався конкретним (!) матеріалом, що навіть, не завдавши собі праці поглянути хоч би в книжку В. Нікольського, щоб переконатися про те, як нині дивиться наука на світогляд-аніматизм палеолітичної людини?⁹⁾ Зате акад. Багалій зразу вловив звичайну похибку коректора з Ітилем, або неправильно наведені, при покликуванні на джерела, знаків наведення, що знов очевидно було для його, що це вина не моя. Я однак не дивуюся акад. Багалієві, він послідовний в цьому питанні до кінця: редагуючи книжку О. Єфименко опробував її погляд на вроджену схильність українців до християнської віри,

1) M. Ebert, Südrussland im Altertum, Bonn-Leipzig, 1921, ст. 60 і схід.

2) Archiv für Religionswissenschaft, 1922, Bd. 21, ст. 163—185.

3) Religion und Magie bei Naturvölkern, Leipzig, 1914.

4) Zeitschrift für Ethnologie, 1913.

5) Zeitschrift für Ethnologie 1918.

6) Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, 1916—1917.

7) Mythos und Religion, 1910.

8) Das Werden des Gottesglaubens, Leipzig, 1916.

9) В. Нікольський, „Очерки первобытной культуры“, 1923, ст. 84 і схід.

на янгольську вдачу печерських ченців; тепер він хоче бачити владу, начальство, релігію і культ предків на зарані людського життя, так само, як його Обермейєр та Шмідт, що «відкрив», хоч і не без застереження, у тасманійцев, бушменів та інших одсталих племен «вищі ества», як пережитки первісної віри людства в «єдиного царя небесного»¹⁾.

Бажалось би мені ще в'яснити оцю правду, що її знав нині вже кожен студент, в чому різниця між аніматизмом—магією—оживленням природи, і анімізмом²⁾—одушевленням природи і людини, та врешті релігією, між почитанням предків і духів,—бажалось би поговорити про ступні розвитку цього культу, про причини його, відносно чого, як відомо, йдуть спори й поміж марксистами. Хотілось би ще вказати акадємікові Багалєві, що він жахливо помиляється не менше в своїй «правді» про владу з дилувіяльної доби, про знаменитий «жезл начальника» з модленської доби, що його давно вже в'яснила наука³⁾, про що забув критик (а винна проклята єзуїтська ряса Обермейєра, що окутала з головою акад. Багалія), кортить ось так за чергою поговорити ще й за теорію Шахматова—«народника»,—та вже годі! Цим разом вже досить, всього нараз не скажеш! Одно тільки: не голубте, шановний критику, авторів, бо ваші ласки лихо приносять науці і не лайте їх за те, в чім вони не провинилися, однак полайте до схочу за те, в чім помиляються, та лайте ґрунтовно, глибоко, до дна, лайте «тенденційно», не «чисто об'єктивно», бо такою «об'єктивністю» мимохіть заведете на манівці—не мене, я вже, бачте, застарий, а молодих ваших учнів, що їх власним приміром заохочуєте до нової науки. Тоді, справді, автори дивитимуться на своїх критиків, як на своїх співробітників в колективній праці.

1) P. W. Schmidt, Der Ursprung der Gottesidee, Münsher, 1912.

2) С. Фрейд, «Тотем и табу, психология первобытной культуры и религии», Москва, 1923.

3) В. Никольский, «Очерки первобытной культуры», ст. 65.

Як Грушевський «виправляє» Енгельса.

Професор, історик і політик Мих. Грушевський займав в українському суспільно-політичному рухові останніх десятиліть досить видатне місце, щоб можна було не помічати його работ взагалі, а тим паче останніх, писаних уже в часи, коли цей ліберальномислящий буржуазний демократ стає в тій чи іншій мірі на позицію примирення з пролетарською революцією, і, як учений і автор багатьох томів, не може не пробувати науково обґрунтувати свою позицію в сучасну переломову епоху в історії людства.

З цього боку симптоматичним був перехід Грушевського від роботи над улюбленою безконечною «Історією України—Руси» до проблем ширшого і загальнішого значіння, до роботи над «початками громадянства», де мусіла була виявитись пареоцінка цінностей, до якої всякого справжнього ученого з старою ідеологією штовхає сучасне світове життя з його до краю загостреними соціальними антагонізмами, з війнами і революціями, з боротьбою протилежних класових світоглядів. І ніби сам автор обіцяє «прийняти нові слова, принесені великими змінами в людському життю». Як він їх приймає, побачимо далі.

Уже три роки, як «Початки громадянства (генетична соціологія)» Грушевського з'явилися в світ, і коли з боку української марксистської суспільности ця робота не зустріла відповідної оцінки, то це зовсім не через те, що вона не зачіпає цієї суспільности, а швидче пояснюється не вельми високим науково-культурним рівнем останньої. Не заперечує цього, а швидче підтверджує і той факт, що пером червоної професури розсипано кілька рецензентських компліментів що-до цієї роботи Грушевського, яку визнається «великим вкладом в матеріялістичну літературу соціології з її цінними висновками головне про теорію родової організації»¹⁾ і видається таким чином авторові пашпорт на в'їзд до... матеріялістичної літератури. Далі ми спробуємо показати, що видавання подібних пашпортів походить не стільки від теоретичних підвалин роботи нашого поважаного професора генетичної соціології, скільки від надзвичайної «толерантности» його менших колег, що сидять у тому ідеологічному таборі, якому така толерантність зовсім не властива.

У завдання цієї статті не входить критична перевірка фактичного матеріялу з людської передісторії, зібраного в «генетичній соціології». Що до цього, то в ній (як це часто буває і в кастових учених) справді скупчено великий фактичний матеріял, але щоб робити з нього вжиток з матеріялістичного погляду, його треба вилушити з тої шкаралупи еkleктичного, а в суті річі націонал-ідеалістичного світогляду, в якій цей матеріял

¹⁾ „Книга“, № 2, рецензія М. Яворського.

подано. А з цього боку тенденції «великого вкладу в матеріялістичну літературу» і спроби його автора перемогти марксизм наче б новими здобутками науки, а в суті пережовуванням заялосених аргументів з арсеналу «критики» марксизму, вимагають цілком певного реагування з боку марксистської мисли, тим паче, що по-де-куди Грушевський замість атакувати марксизм іде на нього обхідним рухом, ніби «виправляючи» і «доповнюючи» Енгельса, робота якого в цій самій справі («Походження родини, приватної власності і держави») визнається «славною книжкою», «класичним твором соціялістичної літератури» і т. д., але біда Енгельсова виявляється в тім, що він став жертвою непевної схеми Морґана, яку Грушевський на краший випадок згоджується визнати лише за «робочу гіпотезу».

«І в тім,—каже він,—була хиба книги Енгельса, що вона популяризувала гіпотези Морґана, як певні, нехибні виводи науки... «А формули розвою громадянства, взяті Енгельсом у Морґана, були, на правду, а ні тверді, а ні певні» (ст. 8). Але перше, ніж почати «виправляти» ці формули, наш автор до свого викладу подає передмовний «критичний» нарис історії соціяльних теорій, і тут, у «критиці» марксизму, виявляє, що зовсім його не знає і не розуміє, бо, допустивши противне, довелося б визнати його твердження за свідоме обріхування марксизму, в чім автор «генетичної соціології», здається, не може бути запідозрений.

Наш соціолог починає з того, що незадоволеним тоном вищости своєї пресерйозно заявляє, що, «не вилившись в якусь конкретну систему, ідеї матеріялістичного чи економічного розуміння історії пішли широко в науковий оборот і сильно скріпили ті тенденції до висвітлення економічних факторів політичних і соціяльних процесів, які, й незалежно від марксизму, підіймалися з різних сторін» (ст. 25). Грушевському не подобається, що ідеї марксизму широко пішли в науковий обіг (та й не тільки в науковий, а ще ширше в масовий обіг, як кермо до політичної чинности робітничої класи і її світогляд). Він би хотів незалежно від марксизму притягти економічний фактор до висвітлення соціяльних процесів на свій кшталт. Але хоч би і як хто хотів відкрити Америку, проте нічого не поробиш,—Колумб зробив це раніше. Нічого не лишається й Грушевському, як тільки спробувати обїхати цю марксистську Америку. Але й тут, не підозріваючи цього, він пускається в подорож шляхом уже битим і навіть травою порослим. Немає нічого легше, як нав'язати марксизмові те, що нічого спільного з ним не має, щоб потім з висоти академічної катедри тлумачити про «односторонність» Маркса, яку вони—професори і академіки—«доповнюють» еклектичною мішанкою, що з нею в жадному питанні теорії й практики не можуть звести кінці з кінцями.

М. Грушевський дуже й дуже далекий від оригінальності, коли пише: «К. Маркс, який взагалі багато взяв з ідеології Сен-Сімона, также різко і односторонньо, як це зробив Конт з фактором психологичним, розвинув у систему ділання фактора економічного. Сен-Сімон, який відчув значіння обох, але не вмів скомбінувати в одній суцільній системі впливи обох цих категорій соціяльного процесу, зістався праотцем обох цих методів толкування соціяльного розвою—з тенденцій ідейних (психологічних) і матеріялістичних (економічних), які й досі ще не знайшли вдовольного синтеза в соціологічній науці» (ст. 23).

Ще менше оригінальності й незрівняно більше вульгарности в твердженню Грушевського, що «з різних течій в соціології досі може найбільше

рішучості і безоглядності в упрощенні соціального процесу показали марксисти, розвиваючи тезу Маркса, що в основі всіх соціальних змін лежить економічний процес, власне форми продукції, які змінюються з розвитком матеріальних продукційних сил суспільності і механічно та автоматично змінюють життя соціальне, політичне і культурне»¹⁾ (ст. 37). З сміливістю, гідною кращого вжитку, наш професор звалює на марксизм такі нісенітниці, з якими попередні «критики» Маркса вже давно оскардили і з якими марксистська публіцистика розправилась у свій час. Ще у відомій і дуже поширеній брошурі Плеханова (теж один з найвидатніших марксистів)—«Основні питання марксизму»,—що нараховує вже півтора десятки років життя, Грушевському уготовано місце в числі «глибокодумних людей», які «виявляють величезне самовдоволення, відкриваючи й ставлячи на увагу «одностороннім» Марксові й Енгельсові те міркування, що історію роблять люди, а не автоматичний рух економіки. Вони б'ють Марксу чолом його ж власним добром і в своїй нечуваній наївності навіть і не підозрівають, що «Маркс», якого вони «критикують», не має нічого спільного, крім імені, зі справжнім Марксом, будучи утворений їх власним і на правду всебічним нерозумінням предмету».

Бути в числі нечувано наївних людей і під виглядом викладання теорії марксизму тлумачити про «автоматичність» і «механічність» змін життя, щоб потім їх спростовувати і ловити марксистів на недодержанню понять про «автоматичність»—робити це все у 20-х роках XX віку, коли марксизм виявляє себе, як могутня зброя практики, можна лише заховуючи, під виглядом учености, безнадійне упередження й нерозуміння того, про що йде мова.

Приписавши марксизмові «автоматичність», Грушевський вибачливо посміхається собі в бороду, що от, мовляв, марксисти які непослідовні, бо «в нинішній своїй практичній політиці дуже рахуються зі впливами цієї надбудови і вважають можливим і навіть обов'язковим своєю пропагандою й організацією, засобами психологічними, культурними й політичними помагати впливам економічного процесу» (ст. 38-39), замість, щоб сидіти й ждати автоматичного руху історії. Але добре було б, як би новоявлений «доброзичливий» критик марксизму та зводив би кінці з кінцями. А то на двох сторінках до марксизму прив'язується і автоматичність впливу економіки на історію, і обов'язок впливати на неї методами психологічними, й культурними. Або, не встигши приписати марксистам економічну «односторонність», зразу ж нападати на них запідміну еволюції форм матеріальної продукції, як рухової сили історії, класовою боротьбою (ст. 25). Правда, він і не підозріває того, що ці «ножиці» марксизму розходяться лише в його власній уяві про нього.

Можна дивуватися, як могла людина протягом десятка сторінок так наплутати і стільки наклепів навести на теорію Маркса-Енгельса замість, щоб просто, хоча б у того самого Енгельса, списати основні тези Марксового вчення. Учений, що перетрусив увесь порошок архівів і сам написав стільки, що може вийти добрий історичний архів, не завдав собі труда як слід ознайомитись з Марксовим ученням, перше ніж так його викладати. Характерно для всіх буржуазних «критиків» марксизму, що вони з висоти свого ученого олімпу висловлюють банальності, знаючи предмет

1) Підкреслення в цитатах мої. А. Річ.

свої «критики» лише з затертих обивательських уяв про матеріалізм. Проф. Грушевський у своєму розумінню матеріалістичного світогляду Маркса-Енгельса трохи тільки відійшов од уяв про нього, як про культ «грубої матерії».

Він навіть назву «історичний матеріалізм» не визнає відповідною до Марксової науки, а подає до відома такі пропонувані подібними іншими «термінологами» назви, як «історичний економізм», «технічно-економічне розуміння» і инш.

А тим часом у своїх працях Маркс і Енгельс не раз роз'яснювали своє учення, особливо Енгельс, що взяв на себе завдання боронити це вчення від критиків—попередників Грушевського. І даремно останній жалкує, що «якоїсь визначної соціологічної системи, написаної з становища «історичного матеріалізму,» властиво нема й досі» (ст. 25). З цього «становища» написана величезна історична, економічна й инша література, дарма що для представників марксизму з їхнього «становища» не було особливої можливості роскопувати порох віків і, «пиль от хартий отряхнув», «зложити таку (матеріалістичну) історію», як цього вимагає Грушевський. Та й через те саме як раз, чого не зрозумів наш професор, через те, що Марксове учення не є ні догма, ні автомат до історії, а є чинна провідна наука визвольної боротьби пролетаріату, то й марксисти у цей бік насамперед мусіли скеровувати свої творчі зусилля. Проте найбільша «визначна соціологічна система, написана з становища історичного матеріалізму»—є праці самих Маркса й Енгельса.

«Великим основним питанням всякої, а особливо новітньої, філософії є питання про відношення мислення до буття... Філософи поділилися на два великі табори, відповідно до того, як відповідали вони на це питання. Ті, що твердили, що дух існував попереду від природи і, значить, так чи инакше визнавали створення світу,—а у філософів, наприклад, у Гегеля, створення світу набирає ще безглуздішого і заплутанішого вигляду, ніж у правовірних християн,—склали ідеалістичний табір, а ті, що за основу й початок вважали природу, прилучилися до різних шкіл матеріалізму. Нічого иншого і не мають у собі вирази: ідеалізм і матеріалізм, взяті в їхньому первісному змісті». Так ставить питання Енгельс, розвиваючи тези Маркса про Людвіга Фейєрбаха. В прикладенню до історії ця основна формула марксистської соціології говорить (за Енгельсом, а не після Грушевського): «згідно з матеріалістичним розумінням історії в історичнім процесі визначаючим моментом кінець кінцем є продукція й репродукція справжнього життя. Ні я, ні Маркс більшого за це не твердили. Коли ж хто-небудь цю тямку перекрутить у тім розумінні, що наче б то визначає виключно один тільки економічний момент, тоді це твердження перетворюється в абстрактну, беззмістовну фразу, що нічого не говорить» (з листа від 21/IX 1890 р.). «Політичний, правовий, філософський, релігійний, літературний, художній і т. д. розвиток,—роз'яснює Енгельс,—базується на економічному. Але всі вони впливають один на один і на економічну основу. Справа стоїть зовсім не так, що тільки економічне положення є єдина активна причина, а решта суть лише пасивні чинники. Ні, тут взаємодія на основі економічної конечности, яка кінець кінцем¹⁾ виявить себе... Отже немає якогось автоматичного впливу

1) Підкреслення Енгельсові.

економічного положення, як це іноді вельми зручно уявляють, але люди роблять свою історію самі, лише в певному оточенні, що зумовлює їх, на основі залишених від минулого дійсних відносин, що серед них економічні в останньому рахунку все ж вирішують справу, хоч і як впливатимуть на них інші політичні й ідеологічні умови. Економічні відносини творять ту провідну нитку, що, йдучи безперервно, єдино приводить до розуміння» (з листа від 25/І 1894 р.). Оці незалежні від волі людей відносини—продукційні відносини, в яких люде роблять свою історію самі,—і є справжня підвалина історичного процесу, або, як каже Маркс,—«не свідомість людей визначає їхнє буття, але, навпаки, суспільне буття визначає їхню свідомість». Грушевському для його завдань дуже зручно марксизмові нав'язати автоматичну чинність економіки, як і тим його попередникам, що з їх глузує Енгельс, йому це потрібно, щоб виявити свою «ріжносторонність», давно вже спростовану і висміяну самими основоположниками історичного матеріалізму. А «ріжносторонність» ця насправду складається у нашого критика з найріжноманітніших клаптиків, що «з становища» марксизму дається пояснити дрібно-буржуазною ідеологією автора, визначеною кінець кінцем економічним розвитком, що привів і до пролетарської революції, яка роздирає дрібну буржуазію між ворожими класами і змушує і Грушевського зліплювати собі «дійсну (чи так?) науку, скажем, соціальної економії або соціальної психології» з самостійної чинности факторів біологічного, економічного і психологічного.

Виходячи з такого становища склеєної з ідеалізму й матеріалізму еkleктичної системи «соціальної психології», Грушевський намагається довести, що й марксист не можуть бути послідовними у своїй «односторонності», що й вони ніби такі еkleктики, як і сам Грушевський. Адже ж і Енгельс визнає, що продукція й репродукція безпосереднього життя має подвійний характер засобів до існування і продовження роду, при чім на первісних ступенях людського життя на суспільний лад тим більше впливають відносини між полами, форма родини, чим менше розвинена праця, чим обмеженіша є сума її продуктів, цеб-то чим вужча у суспільства продукційна основа. Отже Грушевський знайшов у Енгельса «два ряди факторів соціальної еволюції», а щоб і зовсім «виправити» його «односторонність», додає від себе ще й третього. «З розвитком же духового життя людини, уже на дуже примітивних стадіях життя, поруч їх дістає дуже важний і самостійний вплив фактор психологічний, все в ширших і ріжнородніших своїх проявах, як релігійна уява, обичай і мораль, мистецтво». І посилається в цім на марксистів, які теж агітацією, пропагандою й політикою допомагають економічному процесові.

Ми вже бачили, що уявлена Грушевським «односторонність» марксизму походить від його ріжностороннього нерозуміння цього світогляду й соціологічної системи або в кращому разі розуміння дуже кривого й одностороннього. Що матеріалістичне (а не технічно-економічне) розуміння історії визнає впливи неекономічних чинників, то в цім непослідовність може бачити лише автор системи, яку він сам не знає як назвати—чи соціальною економією, чи соціальною психологією. Але марксизм ці чинники не тільки визнає, але й єдино науково пояснює, тим часом як соціологія Грушевського складається з мішанини цих чинників, при чім з його погляду один чинник тягне в один бік, інший—у протилежний, і авторові не так-то легко зводити їх до купи.

Коли Енгельс говорить, що, чим примітивніше суспільство, тим більше на його устрій впливає чинник біологічний, то це цілком ясно й матеріалістично. Можна піти ще далі і сказати, що в звіриному царстві немає ніяких економічних відносин, там життям керують біологічні закони Дарвіна. А людство тим і відрізняється від царства звірів, що через економічну діяльність зміняє природу, змінюючись і само в цім процесі. Тут природні чинники впливають на суспільне життя не безпосередньо, а через продукційний процес, з якого походить, як надбудова, все те, що Грушевський називає «духовим життям», яке у нього виникає, як *deus ex machina*, і починає свою самостійну чинність. Можна багато б говорити на тему, як «психологічний фактор», скажем, у своїй релігійній прояві чинить «самостійно», чому, наприклад, єгиптяне обожествляли річку Ніл, сонце й инш., чому рибальські племена мали за своїх тотемів риб, а ловецькі (хоч би й ті самі ірокези, що, живучи серед них, Морґанові пощастило відкрити родовий комунізм)—ріжних звірин, чому наші предки вклонялися силам природи і який це має зв'язок з їхнім хліборобством. Але доведеться повернутися до того, як Грушевський вирятовує «прихильників матеріалістичного розуміння історії від хибних морґанівських конструкцій, бо—в захваті цими конструкціями—навіть «тісна залежність подружних і родинних форм від умов господарських і їх змін полишалась на другім плані» (ст. 51) для цих прихильників, як стверджує автор генетичної соціології.

Грушевський дає реванша «морґанівським конструкціям» власне в двох основних питаннях: груповий шлюб і держава. Базується він на дослідях цілої плеяди учених, які ставили собі метою спростувати морґанівське відкриття первісного родового безкласового суспільства і довести одвічність міщанського укладу родини, приватної власності—«підвалини цивілізації» й буржуазно-юнкерської держави. На подібні досліді посилається і Грушевський, коли говорить, «що мабуть і люде жили від початку в парних сім'ях або невеликими групами жінок з одним чоловіком, що зависно відгонив від них інших самців. Ці Дарвінівські помічення,—продовжує він,—були тепер наново розвинені і угрунтовані де-якими біологами проти морґанової теорії і того вжитку, який з неї робили марксисти» (ст. 51). От проти цього «вжитку» Грушевський і виставляє «Дарвінівські помічення» серед окремих дикунських племен, посилаючись на «всю складність і змінливість соціального процесу».

Але тим часом, як «велика заслуга Морґана полягає в тім, що він відкрив і відтворив у головних рисах цю доісторичну основу нашої писаної історії і в родових об'єднаннях північно-американських індіан знайшов розгадку найважливіших до цього часу нерозв'язних загадок стародавньогрецької, римської й германської історії», як ставить питання Енгельс, то «помічення», на які посилається Грушевський і які виходять з того біологічного становища дослідників, коли в їхніх головах стирається грань між звіриним гуртом і людським суспільством, і закони біології механічно переносяться із звіриного царства до людського суспільства, ці помічення не розв'язують ніяких загадок і з історією культурного людства в'яжуться дуже мало; такі помічені факти, мабуть, швидче можуть розглядатися, як ознаки деградації, а не «доісторична основа нашої писаної історії».

Найважливіший вжиток марксистами морґанівських конструкцій лежить в ученні про державу. Родовий устрій ірокезів, вистудіюваний Морґаном

впродовж 40 років життя серед них, тим і має величезне значіння, що «тут,—як каже Енгельс,—ми маємо можливість вивчити організацію суспільства, яке ще не знало держави».

«Отже, держава не одвічна. Існували суспільства, що обходилися без неї і не мали ніякої уяви про державу та державну владу. На певному ступені економічного розвитку, неодмінно зв'язаного з поділом суспільства на класи, цей поділ зробив державу необхідністю». Держава таким чином «становить собою продукт суспільства на певному ступені його розвитку; вона є визнанням того, що це суспільство заплуталось в нерозв'язній суперечності з самим собою, що його роздирають непримиримі противенства, і воно їх безсиле усунути». Щоб тримати ці противенства в межах «порядку», і виникла сила, що вийшла з суспільства, але поставила себе над ним. Ця сила є держава, що, як загальне правило, становить апарат панування наймогутнішої економічно, а, значить, і політично командної класи; за допомогою його ця клас тримає в покорі і визискує пригнічені класи. Головні одміни держави—територіальна (а не родова) організація громадян, установлення суспільної влади, що безпосередньо не сполучується (совпадає) з людністю, самостійно організованою в збройну силу, а організує спеціальну силу, щоб тримати громадян у покорі—жандармерію, армію.

З цих положень Енгельсової марксистської науки про державу Грушевський визнає лише, що сучасна держава є класова. Але для нього це не є ознака держави взагалі. Для нього розклад родового суспільства і виникнення держави—це лише перехід одного типу держави (племінно-родової) в інший тип держави (класової). Принципової ж різниці між ними немає. Енгельс «протиставив родово-племінній організації державу, як щось нове і перед тим незнане»,—говорить Грушевський. А з його погляду, коли «дивитися глибше в істоту цієї (родово-племінної) організації та її функції, не можна скільки-небудь різко відмежувати родово-племінну організацію від істотного поняття держави». Вся ця «глибина» погляду в істоти і в функції племінної організації обмежується шаблоново-буржуазними отождоюваннями держави й організованості. Для буржуа, звичайно, не може існувати ніякого порядку без держави, і коли він у родово-племінній комуністичній організації ірокезів знаходить «гарно організовану федерацію п'яти ірокезьких племен», то в цім бачить добродійний вплив їхньої держави. Грушевський навіть уважає, що «у цих північно-американських індіан організаційний процес племінного життя дійшов до найвищих форм політичної організації, не вийшовши з раміїв племені. «Ірокези дають нам,—стверджує він,—класичний взірець федеративної держави в цих племінних рямках». Ірокези «своєю організацією стоять далеко вище від примітивних класових держав» (ст. 179). «Романтичні поняття про абсолютну свободу і анархічність примітивного життя етнологія давно віддала до архіву. При ближчій розгледі життя племені являється, по-своєму, нераз більш організованим і краще унормованим, ніж нинішні високоцівілізовані класові держави» (ст. 247). Такий є в основі хід аргументації за отождоювання родового суспільства з державою.

Буржуазні соціологи ніяк не можуть зрозуміти, що організація й порядок існують як раз у тих суспільствах, де немає держави, що й сама держава виникає там, де суспільство через класовий розкіл впадає в анархію, цеб-то держава є сама продукт суспільної анархії, а ніяк не

орган організованости суспільства. З другого боку, для них держава і суспільство—синоніми. Так само і для Грушевського племінно-родовий устрій ірокезів, цеб-то саме організоване суспільство—є держава. Але ж у класовому суспільстві держава стоїть над ним, як окрема сила, що мусить визнати і сам Грушевський, раз він прихильно цитує таку посвідку про сибірські народи: «З політичного погляду родовий союз, це—своєрідний організм, котрого функції далеко ширші, а внутрішня солідарність міцніша, ніж у державі, але елементи зовнішньої власти і примусу незвичайно слабкі, а в простіших формах (родового укладу), не викривлених ні воєнними навичками, ні економічними контрастами та конфліктами, їх нема майже зовсім... нема поліції, але коли нарушена справедливість, то всі готові стати в її обороні» (ст. 247).

От цієї простої, але глибочезної різниці між самоорганізованим суспільством, що безпосередньо само творить порядок, і суспільством, над яким порядкує відокремлена від нього організація—держава з її публичною владою, тюрмами і поліцією, ніяк не збагнути нашому критикові Енгельса. Через те і доводи його іноді цілковито стоять на рівні політичних концепцій Ллойд-Джорджа, але з тою різницею, що останній розуміє, кому й чому служать ці концепції, а наш професор натягає на них покров сумнівної соціологічної науковости, коли проводить таку паралель: «Між ірокезською федерацією і нинішніми федераціями республік властиво не можна вказати ніяких різниць, які б змогли дати право вважати цю племінну федерацію типом принципіально нижчим в порівнянні з аналогічними державно-класовими організаціями. Можна сміло сказати, що коли б не було європейської колонізації, яка кінець кінцем позбавила суверенности їх федерацію, ірокези мали б усяку підставу домагатись, щоб їх федерація була прийнята до Ліги Націй, цього найвищого щабля сучасної правно-державної мисли» (ст. 179). Справді, глибина державної мисли.

Але коли Грушевський для комуністично-родового суспільства вигадав державу, то, з другого боку, після його тверджень сучасні суспільства, приміром, Індії, Ірландії, Галичини живуть бездержавним життям і не знають «благодати» державного «порядку», бо поняття держави у нього вкладається в формулу Єлінека,—«Держава—це корпорація людности на певній території, яка має первісну (самостійну, ні від кого не прийняту) зверхню владу». У цій формулі увесь державний фетишизм Грушевського, власне фетишизм національний, вона є основною засадою усієї генетичної соціології Грушевського.

Але звести наукову проблему держави до питання про «свою» державу, про національну суверенність—це значить звузити її до конкретного випадку національної держави, а саму науку принизити до рівня хуторянського соціально-політичного світогляду.

Проф. С. ОСТАПЕНКО

Капіталізм на Україні.¹⁾

ВЕЛИКА МЕТАЛУРГІЯ.

5. Чавун. Залізо. Сталь. Велика металургія, це—одна з найкращих перлин в українському й світовому господарстві. Тут за допомогою вугілля залізна руда обертається в чавун, залізо, сталь та в різноманітні вироби, у вироби, що за часів панщини й приснитися не могли.

Відомо, що колись були доби кам'яного й мідного віків. Таких назв надається певним добам тому, що матеріалом для головного виробничого знаряддя були камінь та мідь. Для дикунів отим матеріалом був камінь, для асирійців, єгиптян—мідь. Теперішня історична доба зветься залізним віком,—бо основним матеріалом для виробничого знаряддя є залізо. Без заліза ніяк не можна уявити всього теперішнього господарювання. Припустіть на хвилю, що заліза не стало, що воно випало з нашого господарювання,—і тоді разом з ним щезнуть: плуги, борони, вози, коси, млини, залізниці, пароплави, всі доми великих міст, всі фабрики, телеграф, радіо, всі до одної машини, весь домашній скарб. Отже в одну хвилю сталося б таке дикунське спустошення, що не треба було б вигадувати, так званого, всесвітнього потопу: щезло б залізо—і люде опинились би в стані череди баранів. Коли б тепер знайшовся такий пустосміх, що став би писати знову «біблію», то напевно замість потопу він вибрав би кару в той спосіб, що примусів би свого бога украсти в людей залізо. Між иншим, до речі тут згадаємо, релігія, віра в богів, інтуїтивно відчуває, що залізо стане для неї «осиковим кілком»: «страшний суд» настане—так мурликає селянин-релігійник в хвилі досугу,—коли увесь світ дротом обмотається. До такої філософії дійшов український селянин, глядючи на силу загального впливу заліза на громадське буття.

Числова історія виробу чавуну така:

	Україна	Вся б. ім-перія без України	Сп. Штати	Німеччина	Англія	Увесь світ
	м і л ь й о н і в п у д і в					
1880 рік	1	25	237	168	464	—
1890 »	13	46	570	288	489	—
1900 »	90	87	854	527	477	—
1910 »	126	59	1.692	903	633	4.020
1913 »	189	93	1.919	1.177	649	—

¹⁾ Див. початок в кн. 1—2 «Ч. Ш».

Як вироб в 1880 р. прийняти за «1», то для 1913 р. буде:

Україна	189	б. імперія без України	31 $\frac{1}{2}$
Сп. Штати	8	Англія	12 $\frac{1}{5}$
Німеччина	7		

Оці всі числа разом мовлять самі за себе більше, ніж цілі томи книжок.

Із виробленої кількості чавуну в 1913 р. припадало на одну людину пуд.:

в цілій б. імперії	15 $\frac{1}{10}$	в Німеччині	18 $\frac{1}{10}$
на Україні	47 $\frac{1}{10}$	» Сп. Штатах	20 $\frac{8}{10}$
в Англії	14 $\frac{4}{10}$		

Як відомо, більша частина чавуну перероблюється далі на тих же металургійних заводах у всякого рода залізо та сталь, у т. з. «металургійний продукт». В 1914 р., напр., нашими заводами було виготовано цього продукту 144.997.255 п., з того було: рейок 34.205.637 пуд., двотаврових балок 12.964.249 пуд.; ріжного фасонного та гатункового заліза 40.976.005 п.; листового заліза 20.168.052 п.; дахового 6.227.949 п.; бандажів для залізничних колес—2.142.126 п.; вісей залізничних 944.845 п.; ресорної та пружинної сталі 227.180 п.; сталі для інструменту 1.110 п.; універсального заліза й сталі 1.534.282 п. Далі, т. з. «готового» виробу в тому ж році вийшло 16.965.730 п., в тому числі було: рейкових накладок та підкладок 2.877.650 п.; чавунних труб 2.783.075 п.; залізних труб 3.677.732 п.; мостів 1.123.460 п.; жолобчастої листової сталі 967.229 п. Отже разом на всі ці вироби пішло 77% всього чавуну, якого в тому році було вироблено. В металургіях інших країн відношення поміж чавуном та металургійним продуктом таке саме, як і на Україні. Таким чином, де б металургія не стояла, які б робітники в ній не були, вона видає один продукт.

Всіх металургійних заводів у нас є 18 і вони варті того, щоб кожного з них знати на ім'я. Тому подаємо їх назви, які, до речі, слід змінити на більш пристойні: Олександрівська, Гданцівська, Дніпровська, Катеринославська, Донецько-Юрівська, Кадіївська, Нікополь-Маріупільська, Юзівська, Ольхівська, Петровська, «Провідаж», Таганрозька, Макіївська, Дружківська, Константинівська, Краматорська, Сулинська, Керчеська. Всі вони, за вилученням кількох (Дніпровська, Катеринославська, Н.-Маріупільська, Таганрозька), безпосередньо стоять або на вугільних, або на рудних покладах.

По технічних виробничих ознаках всі вони разом стоять на «європейському» рівні, а де-які з них стоять навіть далеко вище європейських зразків. Металургійний завод, це—ціле велике царство: в його подвір'я кожен день заходить по кілька десятків поїздів і справляють роботу десятки тисяч робітників найвищої кваліфікації.—Релігійники ходять далеко на поклони своїм богам. Металургійні заводи варті того, щоб кожен виробник другої вертикалі, другої ділянки господарювання, хоч раз за життя на власні очі побачив роботу металургійного заводу, щоб хоча наближно міг уявити, яким у ближчі часи має стати господарювання.

Для виготовлення вище позначеної кількості виробу всі 18 заводів стратили:

вугілля	122.200.000 пуд.	руди залізної	326.900.000 пуд.
коксу	233.500.000 »	» марганюї	11.500.000 »
антраціту	10.700.000 »	старого заліза	35.900.000 »
разом по кал. коеф.		флюсів	124.900.000 »
вугілля	484.400.000 »	шлаків	26.100.000 »

Проектова виробнича спроможність всіх 18 заводів доходить 252.240.000 пуд. чавуну на рік. Отже фактичний виріб в 1913 р. був на 25% нижче спроектованого.

Всю позначену вище роботу металургійних заводів в 1913 р. справили 68.283 робітники, з котрих працювало:

при домнах	10.569	або 15,6%
» виробу півпродукту	7.817	» 10,2 »
» прокатах	15.266	» 22,6 »
» виливу	8.877	» 13,1 »
» інших цехах	5.521	» 8,1 »
» нецехових роботах	13.021	» 19,9 »
» «нових»	1.246	» 1,7 »
» роботах по-за фабриками	5.966	» 8,8 »

Службовий персонал—конторщики, техніки, інженіри—втому році на металургійних фабриках доходив—3.405 чол.; з того було: українців та росіян 2.871 і чужоземців—534 чол.; з того було: інженерів 308 чол., техніків 246; конторщиків—1834, серед них чужоземців—124 чол.

За рік роботи робітники в 1913 р. одержали 33.457.513 карб., отже пересічно на одного мет. робітника припадало 487 карб., тоб-то платня металургійника була більша за плату:

незаслуженого	в 3,4 разів	середняка	в 1,7 разів
батрака	» 2,6 »	шахтаря	» 1,6 »

Коли брати в основу матеріяли, що публікували самі капіталісти-металургійники, то ступінь визиску— $\frac{m}{v}$ —робітника металургійника сягала 176% і доходила суми в 58 м. карб.

В межах металургійної ділянки капіталістичною справою орудувала спілка капіталістів під назвою «Продамета», що заснувалась в 1902 р. Вихідні точки «договору» цієї спілки ті самі, що й «Продуголя». «Продамета» була фактично більш сильнішим синдикатом тому, що металургійний виріб в більшій мірі концентрований, ніж вугільний, і тому, що на ринковій йому припадало мати справу з великим «заказчиком»,—державними й приватними залізницями і з-закордонним довозом. В «сферу впливу» «Продамети» входило 87% імперського виробу, тоб-то не тільки український виріб.

Капітал цієї ділянки мав виключно акційну форму і остільки вже був «філією» міжнародного капіталу, що основні капітали кількох заводів числилися у «фунтах стерлінгів», «франках», а не в «рублях», і навіть діловодство в багатьох з них провадилося на чужоземній мові. Раніш вже показано, скільки чужинців на цих заводах було в «конторщиках»; не кажучи про чужинців інженерів та директорів.

Згадаємо тут же про нашу «малу» металургію, яка по суті свого виробу є окремими цехами «великої», що спеціалізувалися на якійсь частині металургійної роботи, напр., виробляють по більшості тільки дріт, труби, підкови, станки.

Серед цих заводів головних було 4, а саме: Гартмана, Нижнєдніпровський, Торецький, Миколаївський.

Тут зовсім немає витопки чавуну, а робота починається з т. з., півпродукту.

В 1914 р. ці заводи видали металургійного продукту 7.062.017 п. і готових залізних та сталевих виробів 4.573.858 п.

В роботі їх було ув'язано 14.387 робітників, які одержали платні 7.391.154 карб., тоб-то пересічно на одного робітника за рік роботи— 528 карб., більше, як у великій металургії, тому, що тут цехи тільки високої кваліфікації.

6. Цукрова індустрія. По хемичному складові цукор, як відомо, дуже наближається до земляного вугілля, тоб-то містить в собі багато вуглецю.

Цукор, що виробляється з троші, був давно відомий в Східній Індії. Але загального розповсюдження цукор, не як ласощ, а як споживчий продукт, набірає з 19 століття, коли його стали виробляти з цукрових буряків. Це сталося в часи, т. з., «континентальної» системи, що було запроваджено Наполеоном. Індустріальний виріб цукру з буряків на Україні розпочинається з 1855 р. Зараз є відомості про те, що вже винайдено лабораторного способу виробу цукру не з буряків, а з кам'яних пород, що містять вуглець. Поки що немає докладних відомостей про те, чи стане той винахід «революцією» в продукції цукру, чи буряковий виріб лишиться надалі. Але при всіх умовах в ближчі до нас часи буряковий виріб лишиться, розуміється, в тій самій силі, в якій він був досі.

Числова історія виробу бурякового цукру на Україні є така:

В 1890/91 р.	23,6	мл. пуд.
» 1900/01 »	41,2	» »
» 1910/11 »	102,2	» »

Для порівняння українського виробу з виробом цього та трощового цукру в інших краях подаємо числа, що слідують далі:

	1900/01	1905/6	1910/11 р.
	в мл. пуд.		
Німеччина	108,4	131,4	111,8
Франція	60,4	59,1	44,1
Ав.-Угорщина	59,5	82,1	68,4
Бельгія	17,6	18,0	13,6
Голандія	9,8	11,3	10,7
Іспанія	—	5,0	6,5
Італія	—	4,5	4,6
Швейцарія	6,3	6,7	6,9
Данія	2,8	3,7	3,6
Америка	9,0	17,3	27,7
Росія	0,7	0,7	2,4
Польща	6,9	9,2	12,3
Україна	41,2	43,3	102,2
Увесь буряк	421,7	440,2	523,5
Світ. трощов.	368,2	410,7	515,8

Отже з тих чисел слідує, що осередок виробу цього цукру в Європі знаходиться в чотирьох країнах: Франції, Німеччині, Австро-Угорщині, Україні, продукція цукру яких в 1910/11 р. складала 66% світового виробу цього цукру. А серед цих чотирьох країн Україна на першому місці. Перше місце в осередку, це—перше місце серед всіх країв. За Україною ж лишаються і всі можливості виробу бурякового цукру надалі, розуміється, при всіх інших належних умовах: бурякова площа Україні тільки почата—придатної землі до культури буряків лишається ще дуже багато. Особливо продукція ця має поширитися на Україні, коли врешті сів буряків та цукрова індустрія зайде на Катеринославщину та Херсонщину близько до Дніпрових порогів, ближче до електрики, якої така сила потрібується в індустрії бурякового цукру.

В списку країн, що виробляють буряковий цукор, зовсім немає Англії—цієї першої капіталістичної держави в світі. Є це, розуміється, тому, що для цієї індустрії потрібується відповідний ґрунт та відповідні соціально-господарські елементи, яких немає в Англії. З окреслень же хліборобської ділянки нашого господарювання слідує, що на Україні обидва ці моменти в наявності: земля—кращої не треба, робітників на короткий час—скільки завгодно.

З певністю можна зараз сказати, що при розверненні електричної енергії коло Дніпрових порогів найменше, як половину, хліборобської ділянки можна обернути в ділянку цукрової індустрії і тоді цілий світ годувати буряковим цукром, тоб-то цілому світові давати найкращу споживчу енергію, енергію, котра в самий короткий час обертається в людському організмові в механичну та інтелектуальну форму енергії, що як раз і потрібується «культурному» світові.

По окремих важніших українських землях виріб бурякового цукру розподілявся ось так: Київщина 30 міл. п., Поділля 23,7 м. п., Харківщина 13,2 м. п., Курські повіти 12,5 м. п., Чернігівщина 5,1 м. п., Волинь 5,9 м. п., Полтавщина 4,5 м. п. Основою до такого розподілу виробу цукру на Україні являлася ота наявність часово «вільних» найманих робітників, про котру згадувалося в окресленнях хліборобської ділянки. Що та сама умова поспіла вже і в часті приморських українських земель, видно з того, що напередодні революції розпочато сів буряків та індустрію цукру на Катеринославщині та Херсонщині.

На стані цієї ділянки найкраще виправдується говірка: «швець ходить без чобіт, а кравець без штанів»,—якою характеризується капіталістичний лад.

На Україні вироблялося стільки цукру, що його могло би припасти пересічно по 120 фунтів на чоловіка на рік, тоб-то десь коло півфунта в робочий день, а насправді із усього цього виробу на Україні лишалося для спожитку тільки 20%, тоб-то пересічно на чоловіка припадало на споживання тільки 17,75 фунта на рік, решта ж вивозилась за кордон. Отже, коли мати на-оці, що 17,75 фунта є лише пересічна норма, то виходить, що були люде, котрі споживали цього цукру як раз до показаної норми, і були такі, для яких цукор був тільки ласощами. Ласощами був український цукор для всіх батраків, незаможників, середняків і для певної частини пролетаріату, тоб-то для найбільшої частини виробників. Отже не для всіх цукор той був «солодким» — загальне чуття, що він «солодкий».

В той же час в інших країнах кількість споживання цукру доходила ось таких вимірів (фунтів на чоловіка): Англія 100, Америка 93, Данія 85, Швейцарія 75, Німеччина 50, Франція 40. Таким чином, виходить, що англійський нарід, що сам зовсім не виробляє безпосередньо цукру, споживає його найбільше. Там вже пересічно припадає не по одній грудочці, як в нашому селі, а по одинадцять грудочок на день на чоловіка.

Показані числа, як ніякі інші, свідчать, що в капіталістичному ладові господарювання вже ні в якій мірі не залежить від того, скільки власне люде споживають певних продуктів, а виключно від того, скільки на свої спроможності можуть вимінати (купити) потрібних продуктів. Числа показують: Україна виробляла цукру стільки, як і Німеччина, а Англія зовсім цукру не виробляла, споживала ж цукру Україна в 3 рази менше, ніж Німеччина і в 6 разів менше, ніж Англія.

Отже цукрова індустрія на Україні, це—індустрія для закордону. Цей момент, між іншим, краще, ніж щось інше, характеризує стан капіталізму на Вкраїні.

Число цукрових заводів на Україні в 1912 р. було 213. Коли порівняти число заводів та кількість цукру, що продукується на них в різних краях, то виходить, що на Україні цукрові фабрики самі великі, тоб-то виходить, що по вертикалі цукрової індустрії найбільший стан капіталізму був на Україні. Справді, в останні десятиліття українські цукрові заводи в більшій мірі зростали у своїй виробничій спроможності, ніж в числі, тоб-то виріб концентрувався з великим поспіхом. Так, напр., з 1890 р. виробнича спроможність українських цукрових заводів збільшилася на 140%, тоді як число їх збільшилося на 29%. Ось до того числа в 1912 р. пересічна виробнича спроможність одного цукрового заводу доходила (тисяч пудів): на Україні 444, Австро-Угорщині 320, Росії 257, Польщі 246, Німеччині 242, Бельгії 181, Франції 124.

В українській цукровій індустрії в 1912/13 році було витрачено 17.945.400 «робочих днів» повного робітника, або, значить, робота 75.000 робітників на протязі цілого року. Але заводи ці взагалі функціонують не цілий рік, а приблизно від 70 до 100 днів. В 1910/11 р. українські цукроварні функціонували 98 днів. На протязі цього часу виробництва на цукроварнях фактично справляло роботу біля 100.000 робітників, з того пересічно на одну цукроварню припадало 469 робітників. Крім того, на тих же цукроварнях числилося 9.000 чоловік, як «службовці». Отже взагалі можна рахувати, що на українських цукроварнях фактично ув'язувалося в останні часи 129.000 робітників.

Віком та полом робітників українських цукрових заводів поділилися ось так: чоловіків було 82%, жінок—14% і підлітків 4%, а 10 років тому пропорція була така: чоловіків—86%, жінок 12% і підлітків 2%.

Як плату за роботу, українські цукровики в 1912/13 р. одержали 9.654.000 карбов., з яких на т. з. укладову роботу припадає 585.628. З того слідує, що пересічний заробіток в цукровій індустрії за сезон роботи доходив 88,5 крб. Щоб заробіток цей можна було порівняти з заробітком неsezонних індустрій, де заробіток кладеться на рік, переведемо його на річну норму. Після відповідного обрахунку слідує, що річний заробіток цукровика мав би бути 215 карб. Отже «заробіток» цей стоїть близько до пересічного по всій хліборобській українській ділянці господарювання, а саме посередині між заробітком батрака й середняка, тоб-то перейшов заробіток тільки незаможника.

Яка ж міра визиску робітника була в цій блискучій українській індустрії, в індустрії, котра мала таку силу капіталістичних королів на американський манер і вимір.

Один із цукрових заводів у своєму відчиті за 1912/13 рік показує, що загалом, тоб-то всі витрати на виріб одного пуда цукру доходили 212,35 копійки, в тому числі було витрачено на робочу силу 10,07 копійки. Продавався фабрикантами пуд цукру в тому році за 305 копійок (тут не показується акціз в 175 копійок на пуд, з якого фабрикантам після всяких гешефтів з урядом теж де-що перепадало). Отже додаткова вартість була 92,35 (305 — 212,35), а, значить, ступінь експлоатації доходив 170%... Це не сон і не вигадка. Порахуйте самі. Ось до того числа із справоздання згаданої цукрової фабрики.

Собівартість або «своя ціна» одного пуда цукру-піску складалася ось із таких витрат:

буряки	129,03	коп.	контора при цук.	0,36	коп.
паливо	18,98	"	Київськ. контора	0,48	"
вапна	6,46	"	Лікарня	0,77	"
різні матеріали	22,90	"	парк-садок	0,22	"
світло	1,52	"	двір	0,14	"
робочі	10,07	"	школа	0,24	"
службовці	6,02	"	буд. прав. у Києві	0,32	"
сторожі	0,45	"	вивіз нечисти	0,14	"
фільтрація соку	1,11	"	страховка	2,14	"
олеонафт	0,72	"	податки	3,91	"
вода	2,18	"	патент	0,51	"
під'їзна залізниця	0,58	"	загальні витрати	3,82	"
ремонт машин	13,05	"			
ремонт ріж. буд.	6,23	"			
			Разом	212,35	коп.

Для 1908/09 року той самий завод загальні витрати по виробу одного пуда цукру показує в 162,2 копійки, а для 1914/15 року—165,30. Отже «витрати», котрі взято для визначення ступня експлоатації робочо-цукровика значно вищі за пересічні «витрати», тоді як ціна цукру близька до пересічного рівня за довгий час. Далі, коли в основу взяти «витрати» 1914/15 року, то ступінь експлоатації позначиться в 1397⁰/₀. Ану, найдіть за часів панщини чи рабства такий ступінь експлоатації робітника. Годі шукати: це було неможливо в ті часи при тодішній продукційності праці й тодішніх відносинах громадських класів. Але що не можливо було за часів панщини, то стало совсім можливим за часів капіталізму на Україні.

Що цукроварня, справоздання якої ми тут скористували, не є «дикою» у своєму гурті, видно з того, що в 1906/07 р. всі цукровари разом показали собівартість, тоб-то «свою ціну» одного пуда цукру в розмірі 203,55 копійки. Отже немає ніякого сумніву, що показаний ступінь визиску був властивим всім цукроварням на Україні. Не може тут бути сумніву ще й тому, що на цукровій ділянці капіталістичного господарювання орудував видатніший синдикат, видатніша спілка капіталістів може не тільки на Україні, а й у цілому капіталістичному світі. Спілка українських цукрових магнатів існувала зовсім одкрито й до того в повному та дружньому альянсі з урядом, з яким вони вдвох дерли на цій ділянці колосальне добро. Урядові треба було, бачите, «регулювати» цукрову індустрію—тоб-то йому дуже зручно було брати колосальний цукровий акціз—тому він ніби примусово створив спілку капіталістів, а ті завжди пускали крокодилячі сльози й робили вигляд, що вони дуже не хотіли б бути в спільці. В даному разі правда була тут тільки в тому, що вони не хотіли б бути в спільці з урядом, не хотіли (і уряд поруч з ними дер на ділянці цукрової індустрії), щоб правительсто безпосередньо конкурувало з ними, а лишило їх самих орудувати. Московський уряд справді мав на цій ділянці дуже міцну руку. З 1881 року він поставив цукровий акціз в розмірі 50 копійок з пуда, з 1884 року—60 копійок, з 1887 року—75 копійок, з 1890 року—100 копійок, а з 1895 року—175 копійок. В одному тільки році—в 1911/12—московський уряд зібрав цукрового акцізу 131.800.000 золотих карб. та 7.000.000 карб.у формі безпосереднього податку, т. з. промислового.

Як скинути тільки той акціз, то ціна українського цукру, в себе дома, мала би бути 6—7 копійок фунт, тоб-то він міг би продаватися, при всіх інших однакових умовах, по такій самій ціні, як український цукор продавався за кордоном. Отже на українській ділянці цукрової індустрії була явна спілка капіталістів та уряду, тоб-то така спілка, яка взагалі може бути лише тоді, коли капіталізм доходить високих ступнів розвою, коли заховане, неявне спілкування вважається просто за дрібно-міщанські заботи й зовсім нехтується, нехтується прилюдно й одверто по праву та в ім'я законів капіталізму. Цікаво тут же нагадати, що в даній справі український капіталізм не сам традиційно вчився у «Європи» та Америки, а він — подумайте, український капіталізм—був прикладом старшому європейському та американському капіталізові—вчив, як кажуть, свого батька. Ця капіталістична цукрова спілка провадила всі справи свого господарювання по всіх правилах капіталістичної штуки включно до справ новітнього імперіялізму. Почувши себе на «рідній землі» затісно, поширюючи ділянку цукрової української індустрії, оця цукрова спілка капіталістів йшла на чолі імперіялістичних справ. На цей же шлях імперіялізму тягнулися капіталісти й інших ділянок українського господарювання.

Отже можемо твердо сказати, що цукрова індустрія була зверхком українського капіталізму і цей зверхок показував, що на українському ґрунті господарювання капіталізм може довести ступінь експлоатації за межі 1397% навіть на тій ділянці, де раніш ледве встигали доводити цей ступінь до 50%. Так, можна перегнати всякі американські форми і масштаби: на який там біс та Америка, коли тут любісенько собі на одній тільки ділянці, де всього 213 фабрик можна «заробити»—здерти з робочого—більш, як 100.000.000 карб. на рік.

Капітал цукрової індустрії на Україні спочатку мав майже виключно форму персональну: великий землевласник, щоб поширити базу експлоатації тієї армії батраків та незаможників, що як гриби росли навколо його маєтку, лаштував цукроварню. Отже спочатку поміщик, маєток і цукроварня уявляли з себе одно ціле. Але можливість доводити експлоатацію аж поверх 1397% давно вже стала розсікати ту трійцю в напрямку відриву цукроварні од маєтку та й від персони пана. І напередодні революції майже увесь капітал цукрової індустрії набрав вже форми акційної. Акціонерами були тільки тузи-поміщики—капіталісти та великі банки—місцеві й закордонні. Процес консолідації капіталу йшов так швидко, що за короткий час всі акції мали опинитися в руках двох банків. А наскільки ця індустрія встигла одірватися від безпосередньої ув'язаності з «маєтком», видно з того, що в 1911/12 році зі всього сіву буряків, що потрібувалися цукроварням, припадало %/о на сів:

	цукро- варнями	планта- торами	селянами		цукро- варнями	планта- торами	селянами
на Київщині	27,1	42,3	30,6	на Херсонщині	30,0	53,3	16,7
» Курщині	54,0	23,8	22,2	» Чернігівщині . . .	28,9	58,1	13,0
» Поділля	20,2	59,0	20,8	» Волині	32,5	59,3	11,2
» Харківщині	45,7	36,7	17,6	» Полтавщині	48,8	45,9	5,3

З наведених рядків видно, що цукроварні з найбільшою силою вже встигли одірватися від «маєтку» на Київщині та Поділлі, тоб-то в центрі цієї індустрії на Україні; та й по всіх інших губернях, крім Курщини, відірваність вже зайшла далеко: зайшла так, що вернути назад до «маєтку» вже не можна. Отже коло «маєтку» і цукроварні виросла дуже характерна капіталістична фігура—цукровий плантатор. Це фігура, яка нігде не має собі подібної. Головні властивості цієї фігури такі: цукровий плантатор має відносно маленький капітал в формі хліборобського реманенту; цукроварня дає йому аванса, за поміччю котрого він зачинає всю справу плантації; землю він орендує в поміщика, а часто у тієї самої цукроварні; аренду він виплачує з того, що одержує на запровадження плантації; робочим платить теж з авансів цукроварні; вся сила його полягає в тому, що він має «крепке хазяйське око» і може добре дерти з батрака, незаможника та середняка, котрі провадять його плантацію. Він, як циган, з часу на час переїздить з своїм реманентом від маєтку до маєтку, аж поки—траплялось то за короткий час—сам з «плантатора» не стане поміщиком. По соціальним властивостям оцей плантатор дуже добре нагадує англійського «потогонщика» в текстильній індустрії. Це жебрак, що своєю пащекою ловить капіталістичну жертву.

Згадані, в скороченні, моменти являються міркою того, як далеко зайшов розвій капіталізму на Україні напередодні революції.

7. Транспортна індустрія. Без належної транспортної індустрії капіталізм не капіталізм—він нидіє, хиріє, чахне, коли немає чи бракує транспортної індустрії. Справді, що могли би зробити українські королі-капіталісти, коли б транспортну роботу прийшлося справляти на «круторогих», що возили сіль із Криму, та на балагулах. Коли б то вони встигли дійти до ступня експлоатації в 1397%. Коли б то вони встигли на протязі одного року на одній тільки ділянці господарювання зібрати кругленьку суму в 100.000.000 зол. карб. Очевидно, через кілька сот чи навіть тисяч літ, та й то навряд; багато ділянок сучасного капіталістичного господарювання без належної транспортної індустрії взагалі не могли б існувати, а інші не могли б дійти до такого стану, в якому вони зараз перебувають. А ми знаємо, що всі ділянки господарювання зовсім щільно ув'язуються поміж собою в одно господарське ціле так, що одна другу підпирає.

Транспортна індустрія повстає з того, що переймає із всіх ділянок роботу по пересуванню в просторі втілень людської роботи та самих людей. Як тільки ця індустрія набірає певних мінімальних вимірів, так всі ділянки господарювання зараз же зачинають швидко ширитися у велике господарське поле, по якому колосальна кількість господарського вантажу та людей пересовується з більшою швидкістю, ніж в колишніх формах господарювання то робилося в межах сусідніх господарських закладів.

Докапіталістичний транспорт, як відомо, майструвався з ґрунтових та водних доріг, якогось воза чи клунка; механічну роботу в тому транспорті справляла людина або друга жива істота чи вітер. Капіталістичний транспорт ті засоби здав до архиву. На землі капіталістичний транспорт настроїв кам'яних бруків, шосе, стальну рейкову та дротяну колію і пустив по ній паро-чи електровоза, що тягне сотні тисяч вантажу з колосальною швидкістю в час, коли то потрібується наперекір всім стихіям; на воду

він спустив велетнів-кораблів, запряг у них сотні тисяч парових коней і став їздити по океанах безпечніше й швидче, ніж колишній кріпосник по своїй «столбовій дорозі» на «лихой тройке», чи чумак на своїх волах. А ось недавно він піднявся в «небесні шляхи», в повітря, де немає ніяких перешкод до якого хочеш руху, і де сама людина заходить туди, куди раніш заходила лише її уява, думка. Тут людина дійшла найбільшого рекорду.

Серед всіх родів транспорту зараз головна сила транспортної роботи проходить через залізничний транспорт.

Ще зовсім недавно вся транспортна робота справлялася конем та волом. Люде ув'язувалися поміж собою лише з «оказією», і не кожен за своє життя встигав бути десь далі сусіднього селища. Напередодні ж революції транспортна залізнична індустрія в межах поля українського капіталістичного господарювання перевозила вже мільярди пудів вантажу із сел на фабрики і в міста, із фабрик і до фабрик, із фабрик на села й у міста, із різних міст до кордону й від кордону в різні міста; одні вироби пересовувалися недалеко і всього один раз, другі — на сотні і тисячі верст і по кілька разів. Напередодні війни українським транспортом взагалі було пересунуто один раз на різні кінці ось така сила вантажу (мільйонів пудів): вугілля 1.600, коксу 320, залізної руди 420, чавуну й заліза у різних формах 200, зернового збіжжя 1.000; не рушиться лише те збіжжя, котре тратиться на насіння та фураж в межах хліборобських господарств, все ж инше транспортується до млинів та на внутрішній і зовнішній товарний ринок: — цукрових буряків 800, цукру 100, продуктів скотарства 153, паші 120, картоплі та городини 150, кукурузи 34, глини та інших копалин 300, борошна і висівки 497, спирту 30, машин і струменту 28, виробів легкого фабричного промислу та ремісництва 53, лісу 2.640, тютюну 3,5, соли 50, олійних 40; разом 8.538,5; всяких виробів з-закордону 170, з того: лісу 78, металевих виробів 20, мануфактури 5, оселедців 7, риби 5, рижу 1, чаю 0,32, нафти й гасу 30, штучних гноїв 8,8, цементу 8,7, вовни 1,01, шкур 3; разом власного й закордонного виробу 8.708,5, а з транзитом, тоб-то з товарами, котрі перевозилися через українську територію, з чужих і для чужих господарств, український транспорт взагалі пересовував коло 9 мільярдів пудів вантажу. В 1913 році українськими залізницями було транспортовано коло 5 мільярдів пудів або, значить, було справлено коло 55% всієї транспортної роботи в полі українського господарювання. З того «грузового» потоку 80% зосереджувалося лише на трьох залізницях, а саме: на Запорізькій, Слободській і Південно-Західній, які охоплюють вугільний, рудний, металургійний, ячмінний та пшенишний райони й сягають до берегів Чорного моря.

На протязі часу від 1909 до 1913 року транспортна робота українських залізниць збільшилася на 44%, тоб-то зріст більший «американських масштабів». Подамо ще кілька загальних елементів, якими характеризується українська залізнична транспортна індустрія напередодні війни й революції.

Довжина колії доходила 19.408 верст. Вантажних вагонів було 132.041, що складає 725 вагонів на 100 верст колії. Це більше, ніж в інших капіталістичних державах, особливо, коли мати на-оці, що українські вантажні вагони були відносно великої підйомної сили, а саме: із загального числа було вагонів з підйомною силою в 1000 пуд. — 43,3%, з підйомною силою

в 900 пуд—47,3%, з підйомною силою в 2000 пуд.—3,2% і всіх інших—6,2%. Пасажирських вагонів було 6241, що складає 32 на кожних 100 верст колії.

Механичну роботу на українських залізницях справляло 4.983 паровозів, підйомна сила яких доходила 2.353.250.000 пуд. або 438,25 мільйонів тон, а в одиницях НР сила їх сягала 3.825.000, тоді як по всіх інших ділянках українського господарювання парових НР було 1.463.625, тоб-то лише 38% того, що було в залізничному транспорті. Приблизно таке саме відношення поміж НР в залізничному транспорті та фабричному промислі було й у всіх інших капіталістичних державах. Отже цим доводиться, що і в цій точці капіталізм на Україні не відступав від стану капіталізму т. з. «передових» країн.

Для цієї роботи українські залізниці в 1913 р. спалили 247.890.000 п. земляного вугілля та 154.059 куб. сажених дров, які по своїй тепловій силі рівняються 290.390.000 пуд. земляного вугілля, що разом складає 48% числа «калорій», що було в той же час спожито на всіх машинах фабричної української індустрії.

Загальні витрати в 1913 р. позначаються в сумі 154.858.000 карб., що на одну верству колії складе 7.970 карб., а на один пуд вантажу, перевезеного на протязі одного мільйона верст, то складало: на Поліських 173, на Південно-Західних 166, на Слободській 154, на Запорізькій 100 карб. З тієї суми витрат припадало на тягу: 47%, службу руху—22%, службу колії—18% і управління—13%.

Загальний прибуток залізниць в тому ж році доходив 318.206.000 карб., що на одну верству колії складає 16.400 карб.; розбіжність цього відносного прибутку знаходилася в межах ось таких крайніх чисел, як 4.512 та 29.602.

Коли «чистий» прибуток українських залізниць порівняти з таким же прибутком залізниць у всіх інших країнах, то вийде, що прибуток українських залізниць був самий великий в світі. Отже недарма управитель одної з українських залізниць кваліфікував українські залізниці таким епітетом, як «гвардейські». Особливо вони були «гвардейськими», коли їх рівняти з загально-імперськими, які разом з «гвардейськими» все ж давали «чистий» збиток.

Це, між иншим, свідчить, що більша частина імперських залізниць мала головні функції «стратегічні», тоді як українські—господарські функції.

В показаній вище загальній сумі витрат українських залізниць значиться, що всім робочим і всім категоріям «службовців» виплачено грішми—крім натурі—48.800.000 карб. По важніших фахах грошева річна платня пересічно доходила ось такого рівня: конторщик 153 карб., сторож 212, стрілочник 257, машинист і його помішник 424, кочегар 400, начальник станції 811, по службі телеграфу пересічно 322, по комерційній службі—439. При тому треба мати на-оці «натуру» відповідного фаху.

Всіх робітників і службовців разом було 131.979, з того в управліннях, порайонних комітетах, в майстернях і ремонтах числилося 70.143.

Ступінь експлоатації українського залізничника, коли мати на-оці числа, як їх показано вище, доходила 335%, тоб-то теж була «гвардейська».

Що в українській залізничній транспортній індустрії відносний рівень експлоатації був великий, про те посередньо свідчить вимір т. з. «дивіденду», який в 1913 р. для всіх українських залізниць пересічно складав 8,9%, а одна із залізниць навіть показує його в розмірі 20%, тоді

як той самий дивіденд в інших державах доходив лише ось таких вимірів в 1908 р.: Німеччина—4,3%, Франція—4,1%, Швейцарія—3,6%, Англія 3,3%, Бельгія—3,3%, Австро-Угорщина—3,1%, Сп. Штати Південної Америки—2,8% (от вам і «американські» масштаби!). Отже не 3—4%, а цілих 20% «офіційного» капіталістичного прибутку.

Он чому Україна—південь б. імперії—уявляється такою «милою» до серця всіх імперіялістів сучасного капіталізму. В цьому справа, а не в її «природних багатствах», котрих і в інших країнах є стільки ж, але очевидно там немає такого соціально-господарського ґрунту, як на Україні, де відносно і по загальному розмірові капіталізм міг стати велетнем. Отже недарма в Україну «закохуються» та гвалтують її.

8. Легка фабрична індустрія й ремесло. Оті індустрії-велетні, про яких мова була в попередньому викладі, є породження новітнього капіталізму, і вони складають великі фортеці сучасного капіталізму, з котрих він робить наступ на цілий світ. Казармою ж та муштровими закутками для нього була й є скрізь т. з. легка чи мала фабрична індустрія та ремесло. Отже й ці закутки маємо хоч би стисло переглянути, бо картина буде мати «неприродній» вигляд.

а) Ковалі й слюсарі мають здавна на Україні чималу роботу. Ці металеві майстри цілком одиночками чи невеликими гуртами осіли по всьому терені України. Напередодні революції ковалів і слюсарів числилося 86.034, з того підручних було 19.854. Часть їх осіла безпосередньо в капіталістичних хліборобських господарствах як наймити (13.200), а всі інші розкинулися поміж трудових хліборобських господарств. Ці останні 90% своєї роботи справляють безпосередньо на «замовленника», на закажчика, що в більшості дає їм свій матеріал, сировину. Пересічний заробіток коваля був 216 крб. за рік і слюсаря—240 крб., підручного—54 крб., разом їх заробіток за рік виносив 15.250.000 крб.

б) Фабрики хліборобського знаряддя. Виходячи з суми армортизації тих залізних виробів, які вживалися на українській хліборобській ділянці в 1913 р., та врожаю зернових продуктів, можна зазначити, що в т. з. «свою ціну» українського зернового збіжжя входила ціна витраченого в роботі заліза в сумі (копійок): в господарствах (Т) 3,8915 і в господарствах (К) 3,3280. Коли ж брати під увагу страту заліза виключно хліборобських машин та інструменту, то буде, що в ціні пуда українського зернового збіжжя пересічно було 1,6338 копійки, що були заплачені за те залізо, яке страчено при виробі одного пуда збіжжя. Взагалі із загальною кількістю заліза, що споживалося в 1913 р. на Україні, хліборобська ділянка господарювання споживала 26,3%, а решту всі інші ділянки разом. Оцей момент став ґрунтом до заснування на Україні фабрик хліборобського знаряддя, яких в 1913 р. числилося 236, котрі по окремих землях росташувалися так: Волинь 36, Київщина 14, Поділля 13, Херсонщина 34, Чернігівщина 9, Полтавщина 6, Харківщина 24, Катеринославщина 38, Таврія 41, приміжні землі 21. На всіх цих фабриках в 1913 р. справляло роботу 22.400 робітників і 9,392 НР. Пересічний заробіток за рік одного робітника доходив 300 крб., а ціна всього виробу—27.900.000 крб., що складало 60% від ціни хліборобського знаряддя, яке в тому році вступило на хліборобську українську ділянку. Довіз хліборобського знаряддя доходив по ціні 26.530.000 крб. Вивіз хліборобського знаряддя доходив 7.900.000 крб.

в) Фабрик інструменту та машин в 1913 р. числилося 38. На них справляло роботу 22.250 робітників і 13.280 НР. Пересічний заріток робітника доходив 400 крб., а весь виріб по ціні—33.400.000 крб. Для потреб українського господарювання того виробу не вистачало, і в 1913 році машин було довезено з-за кордону на суму 76.690.000 крб. та інструменту на суму 2.400.000 крб.

г) Дрібні металеві фабрики-майстерні в числі 222 ро-сташовані по всьому терені України. В їх роботі було ув'язано 19.075 робіт-ників і 7.362 НР. Пересічний заріток робітника доходив 300 крб. на рік і загальна ціна виробу—26.000.000 крб. Виробом цих фабрик-майстерень також не покривалася потреба українського господарювання, і з-за кордону довозилося всякого дрібного металевого виробу на суму 29.300.000 крб.; з того було: чавунного посуду на 640.000 крб., бляшаного оцінкового посуду на 3.500.000, ножевого та скобяного товару на 17.400.000 крб., підков, шин, вісів, маточин та подібного на 1.130.000 крб., цвяхів різних на 6.630.000. крб.

д) Текстильні або бавовняні фабрики. Після стравних та металевих продуктів люде витрачають відносно велику силу своєї праці на виріб річей до обшиття. Американська статистика показує, що з 1.500.000.000 населення всього світу завше вдягається 33,3%, тільки почасті вдягається 50% і решта—16,7%—ніяк і ніколи не вдягається, а пробуває завше голою. Щоб вдягнути населення всього світу, треба було мати 525.000.000 пуд. прядива. Напередодні війни на всьому світі вироб-ляли 347.300 000 пуд. прядива; з того припадало на бавовну 198.000.000 п., на вовну 74.990.000 п., на льон 41.000.000 п., на коноплі 32.750.000 п., на шовк 1.440.000 п.

По інших старших капіталістичних державах капіталізм новітніх форм зачинав своє закріплення як раз на ділянці текстильного виробу, де він встиг зразу взяти верх у ремісничому та т. з. мануфактурному тек-стильному виробу. Цим виробом він дав себе знати по цілому світі. Тут він зробив, як кажуть, першу велику виробничу революцію. Ось в 1907 році в різних краях прикладалося машинових веретен в текстильному виробі (мільйони): Англія 50,6, Сп. Штати Півн. Америки 26,2, Німеччина 9,3, Франція 6,8, Австро-Угорщина 3,6, Італія 3,5, Швейцарія 2,48, Бельгія 1,14, Японія 1,48, Еспанія 1,85, Португалія 0,42, Росія 6,5 Голандія 0,39, Шве-ція 0,41, Норвегія 0,07, Данія 0,05, Греція 0,06, Єгипет 0,03,— разом у перелічених 114.090.000.

В 1913 році у всьому світі прикладалося вже 142.180.000 машинових веретен, за роботою біля яких ув'язувалося 15.800.000 робітників і 10.880.000 НР, тоб-то в 2,8 разів більше сил, ніж в цілій українській хліборобській ділянці. Сировину для цієї роботи майже виключно подавали Сп. Штати. Між иншим, коли взяти під увагу відносну продукційність, спірність тек-стильної роботи, то можна сказати, що річна текстильна продукція усього світу рівняється цілій річній продукції 5 таких держав, як Україна. По ціні ця вся продукція доходила 16.454.000.000 карб., тоб-то пересічно на число людей, що завжди вдягаються, на одну людину припадало 16,16 карб., а як не брати тих, що лише почасті вдягаються, то 21,93 карб. на людину пересічно для цілого світу.

На українській текстильній ділянці капіталізм не встиг закріпитися, бо потреба в одіжі на Україні покривалася з власного ремісничого виробу та з довозу різної мануфактури з-за кордону.

Ткачів-ремісників на Україні в 1913 р. числилося 85.000. Вони готували приблизно 125.000.000 аршин полотна та рядовини.

Текстильних фабрик як по числу, так і по роботі на Україні така малість, що згадувати про виміри та якість їх роботи тут зовсім не будемо.

Довіз, «наочний» імпорт (по залізницях) мануфактурного краму на Україну в 1913 році доходив 5.300.000 пудів або приблизно 532.000.000 аршин. Ціна цього мануфактурного краму була 274.380.000 карб. і по окремих сортах краму розкладалася ось так: сукна на 96.000.000 карб., перкалю на 57.000.000, ластику, полусукна й «варшавського» краму на 85.500.000, полотна на 11.580.000 та всякої іншої мануфактури на 24.300.000 карбованців.

Росшивав всю цю мануфактуру «голочний цех»—кравці, кравчихи, картузники, модистки,—що складався з 526.950 робітників. Пересічний заробіток в цьому цехові був дуже різноманітний і для цілого цеху пересічно доходив на робітника—210 карб. за рік. Чисел для складення формули на ступінь визиску в цій ділянці ми не маємо. Але загальні спостереження доводять, що «потогонна система» була тут в повній силі, особливо у «тандитників», що купчилися по місточках України.

е) Шкіряний виріб. Скотарська галузь господарювання подає на ринок сировини в кількості 5.831.018 шкір всякої худоби. Міра цієї сировини що-раз міняється: в неврожайні роки та в часи пошестей він збільшується, в урожайні роки—зменшується. Поруч з тим міняється що-раз і число дрібних шкіряних фабрик і виріб великих фабрик.

Шкіряних фабрик всіх розборів числилося в 1913 році 1.036, з того великих, тоб-то таких, що за рік перепускають поверх 10.000 шкір, було—165. Виробна спроможність одної такої фабрики пересічно була 25.000 кож за рік, а всіх їх разом 5.800.000 кож різної худоби. За роботою на цих фабриках було ув'язано 70.000 робітників і 9.240 НР. Пересічний заробіток робітника доходив 216 карб. Шевців, що розшивали шкіру у чоботи, числилося 210.000 з пересічним заробітком в 144 карб. для майстра і 60 карб. для підручного, та 5.000 шорників, що розшивали шкіру в ріжну упряж.

Миловарень числилося 27, в роботі яких було ув'язано 1.192 робітника. Свічкарень було 19 з 1.370 робітниками. Фабрик, що готують котяне борошно, було 4 з 143 робітниками. Фабрик по виготованню щетини—4.

ж) Паперових фабрик числилося 27, з того 5 фабрик деревної маси. На роботі цих фабрик було ув'язано 2.911 робітників і 7.024 НР. Пересічний заробіток робітника доходив 300 карб. за рік. Довіз всякого паперу на Україну сягав 5.000.000 пуд. на рік.

з) Типо-літо-цінкаграфій числилося 334, в роботі котрих було ув'язано 4.418 робітників та 2.612 НР (електричних). Продукція їх по ціні доходила 10.700.000 карб. Пересічний заробіток друкаря сильно перемишувався й пересічно доходив 360 карб.

і) Фабрик електрики для освітлення, водотоків та дрібних майстерень було 15 (станцій), в роботі яких було ув'язано 2.828 робітників і 22.275 НР. Ціна цієї енергії доходила 4.200.000 карб. Пересічний заробіток робітника—432 карб.

к) Хемичних фабрик всяких числилося 69, в роботі яких було ув'язано 11.725 робітників і 12.402 НР. По ціні виріб їх доходив 31.310.000 карб.

9. Виріб спирту. По хемичному складові спирт наближається до таких несхожих зовнішнім виглядом і смаком продуктів, як сало, цукор і вугіль. Українська назва спирту—«горілка» певно пішла від того, що спирт горить так гарно, як ніщо інше. На Україні в 1913/14 році вигнали 34.555.197 відер горілки в 40°. Для того було страчено: різного зернового збіжжя 3.623.410 пуд., картоплі 30.756.987 пуд., патоки 13.330.081 пуд.

Всіх гуралень числилося 616. В роботі цих закладів було ув'язано 9.283 робочих. Робота продовжувалась пересічно 180 день. Пересічний заробіток робітника за цей час був 126 карб.

Собівартість або своя ціна відра горілки в 40 градусів була 21,05 копійки. Продавалось же це відро в казну за 83,88 копійок. Складові елементи тієї ціни були ось такі: страчений сирівець 60,91 копійки, платня робочим 3,35 копійки, додаткова вартість 22,57 копійки. Отже ступінь визиску майже 700%—теж «гвардейський».

Як відомо, російська імперська казна шинкарювала горілкою ніби для того, щоб її менш пили. Від того шинкарства російська казна мала чистого прибутку за 1913 рік 514.000.000 крб. Як бачите—дуже кругленьку суму, яка складала 20% всього державного бюджету, який правдиво було прозвано «п'яним».

Оцей «п'яний» бюджет є одною із форм капіталістичної посередньої експлоатації виробників.

Той, хто випивав одну чарку горілки, платив: за картоплю та збіжжя, з котрої вона була викурена—0,152 копійки, за роботу робітників, що її зробив—0,008 копійки, капіталістові, що тримав гуральню—0,056 копійки і російському державному шинкареві за дозвіл випити ту чарку—1,615 копійки, або, значить, з кожного пропитого карбованця платилося: за жито та картоплю 8,7 копійки, за роботу робочому 0,3 копійки, панові за гуральню 3 копійки і російському державному шинкареві за дозвіл випити—88 копійок. Нехай хто-небудь додумається до кращого способу здирства. На Україні казна в 1913 р. таким чином здерла 182.870.000 карб. В цьому році на Україні для цього було спожито 11.250.508 відер горілки в 40 градусів. Це складає норму приблизно по одній чарці в день на одну людину з тієї частини населення, якій минув 20 рік.

10. Млинарська індустрія. Ще недавно робота по перемолу зерна в борошно та дерть переводилася майже виключно хатніми ручними жорнами. Тепер ту роботу цілком вже перейняла млинарська індустрія.

В 1913 р. на Україні перемелено та передерто збіжжя (мільйонів пуд.): жита 310, пшениці 112, проса 35, гречки 30, ячменю 10, разом 497.

В тій роботі було ув'язано 69.550 робітників і 220.130 НР. З тієї суми на силу НР припадало: вітру 28,5%, води 16,6%, газу 4,9%, на пару 50%. З чисел тих слідує, що коли те зерно довелось переводити в муку за допомогою домашніх жорнів, то на ту роботу прийшлося би stratити найменш, як 125 робочих день 4.402.600 робітників. З показаної кількості зерна ремісничі млини—вітрячки—перемололи 5,6%, а решту—94,4%—промислові млини, в тому числі т. з. «торгові млини», тоб-то такі, що скуповують зерно у великих розмірах і від себе вже продають борошно, вони перемелювали 54.000.000 пуд., або коло 10%.

Заробіток мірошника-ремісника за рік (приблизно повних 30-40 робочих день) доходив 90 карб. На капіталістичних водяних млинах пересічний заробіток робочого доходив 130 карб., на водяних крупчатках—180 карб., на великих же парових крупчатках—250 карб.

III. УВ'ЯЗАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ З ГОСПОДАРЮВАННЯМ СВІТУ.

Обминемо зовсім решту нерозглянутих ділянок господарювання й складемо загальну уяву про ув'язаність українського господарювання з господарюванням світу, тоб-то про т. з. зовнішній торг. Ця ділянка є дуже показною для характеристики капіталізму взагалі: в міру того, як в певному місці поступ капіталістичного господарювання набирає більшої сили, воно міцно ув'язується з господарюванням цілого світу. Така є одна із основних властивостей капіталізму: напереди визначені межі для нього завжди тісні й він намагається й переход їх всякими способами—аж до імперіялістичних війн включно. Сучасна Англія, напр., в межах острова, з якого вона провадить своє господарювання, без ув'язання з цілим світом була б не першою капіталістичною державою в світі і не стояла би на самому вершку сучасного капіталізму, а була б найбільше якоюсь рибальською державою з хирим хліборобством та з якимись початками ремісництва—ніяк не більш. Такою вона й була до доби океанського транспорту, за допомогою якого її господарювання на протязі певного часу встигло втиснутися у всі можливі, приступні щілини світового господарювання.

Сучасний капіталізм, стелючись по світу, не просто збирає «дань», як то робили татари, а перестроює на свій лад те господарювання, з яким він приходить до стичности.

Отже поглянемо, як Україна, при тих конкретних умовах, в яких вона перебувала до революції, встигла переплести своє господарювання з господарюванням світу й стати в ньому значною господарською силою.

Видима, наочна частина загальносвітового ув'язання в найбільшій мірі позначається міжнародньою міною виробів—зовнішнім торгом. Отже поглянемо на зовнішній торг України й побачимо, чим саме і в які щілини вона вдерлась в поле господарювання інших народів і навпаки.

В 1913 році Україна вивозила за межі свого поля господарювання 1.456.000.000 пуд. або по ціні на 1.022.780.000 карбов.

Головнішими складовими частинами того експорту були:

Земляний вугіль	600.000.000 пуд.	Свині	135.000 штук
Зернове збіжжя	450.000.000 »	Птахи	16.200.000 »
Цукор	60.000.000 »	Борошно	27.000.000 пуд.
Горілка	3.700.000 від.	Крупа	1.600.000 »
Залізна руда	100.000.000 пуд.	Висівки	14.500.000 »
Чавун	30.000.000 »	Макуха	6.000.000 »
Залізо і мет. продукт	90.000.000 »	Соняш. і конопл. нас.	5.700.000 »
Хліборобські машини	2.800.000 »	Насіння конюшини	1.000.000 »
Сіль	24.000.000 »	Квасоля й боби	3.700.000 »
Горох	10.000.000 »	Кукуруза	7.500.000 »
Яйця	4.400.000 »	Картопля	6.000.000 »
Коні	100.000 штук	Шкури	1.000.000 »
Рог. худоба	385.000 »		

Довіз із інших країн на Україну, в тому ж році, доходив по вазі 168.600.000 пуд. і по ціні 647.960.000 карбов.

Той довіз складався із:

Ліс	78.000.000 пуд.	Чай	300.000 пуд.
Машини і мет. вир.	20.000.000 »	Нафта й гас	30.000.000 »
Мануфактурний крам	5.000.000 »	Туки до угноєння	8.800.000 »
Галантерейний »	400.000 »	Цемент	8.600.000 »
Оселедці	7.000.000 »	Вовна	1.000.000 »
Риба	5.000.000 »	Кожі вироблені	3.000.000 »
Риж	1.000.000 »	Городини різної	500.000 »

Отже різниця поміж експортом та імпортом України доходила 374.820.000 карб.

В порівнанні до загального річного виробу України та різниця складає 6,6⁰/₀, а до річного капіталістичного визиску (988.000.000) наче до капіталістичного прибутку—вона складає 30⁰/₀.

Різниця ця взагалі може походити або з того, що на Україні орудують «чужі» капітали, за допомогою яких експлуатується український виробник, або з того, що її просто грабують, як кажуть, на широкий дорозі—за які-небудь війни або боргування на ці війни, чи, нарешті, по першій і другій основі. Справу ту досі належно в числах не досліджено. Але наперед можна сказати, що в даному разі має силу і «чужий» капітал і грабування на широкий дорозі.

Справді, загально відомо, що на Україні орудував «чужий» капітал. Але також загально відомо, що б. російська імперія позичала на мілітарні цілі у «чужих» капіталістів. А повернути закордон проценти по цих позичках, це значить—вивозити туди певну кількість своєї продукції. Ось маємо—ще в 1909 році російська імперія мала зібрати, як то значиться в державній розкладці, на уплату в тому році тільки процентів по позичках 396.000.000 карб. За час останньої війни позичок набігло більше, ніж за всі попередні часи.

Отже зараз твердо можна сказати, що значна доля із тих 374.820.000 карбов., що складають різницю в експорті-імпорті України, забиралась, як капіталістичний грабунок за борги. Яка б по виміру не була та доля, вона з великою силою гальмувала господарський, а з ним і соціальний поступ.

Більшої виразности та справа набірає із порівняння товароміни України з усіма краями разом б. імперії.

Україна давала в різні країни б. імперії на 551.760.000 крб., що складало 54⁰/₀ од загального експорту України (цукор в даному разі по-рахувано разом з акцізом, що збільшило ціну цієї частини експорту на 11⁰/₀; без акцизу на цукор експорт України у всі краї б. імперії складав то ціні 449.760.000 крб., або 44⁰/₀ од загального експорту).

В цьому числі було (мільйонів пуд.): збіжжя й борошна 27, цукру 50, крупи 1,6, картоплі 6, яєць 0,52, чавуну 30, металургійного продукту 90, хліборобських машин 2,8, соли 23,6, руди 6, земляного вугілля 600, коней 70 тисяч штук, рог. худоби 385 тис. штук, свиней 100 тисяч штук.

Всі краї б. імперії разом імпортували на Україну на 291.320.000 крб., що складало 45⁰/₀ од загального імпорту на Україну взагалі.

В числі того імпорту було: мануфактури 3,5 міл. п., нафти та гасу 30 міл. п., оселедців 6 міл. п., риби 3 міл. п., лісу 78 міл. п., цементу 8,6 м. п., металевих виробів 2 м. п., гуми та інших дрібних виробів 1 м. п.

Отже тут маємо різницю між експортом та імпортом в 260.440.000 крб., тоб-то цілих 70⁰/₀ всієї різниці.

За рік перед тим, тоб-то в 1912 році, загальний експорт б. російської імперії, включаючи і Україну, по ціні доходив 1.518.700.000 крб.; з того до Німеччини експортувалося на 553.800.000 крб. (зараховано частину експорту, що йшов через Голандію до Німеччини); то складало 36,4% од загального експорту б. імперії. Експорт до Англії складав лише 10% загальноімперського. В той же час загальноімперський імпорт по ціні доходив 1.171.700.000 крб.; в тому числі імпорт із Німеччини складав 45,4%, а із Англії—12%.

З поданих чисел слідує, що сила товароміни поміж Україною та всіма частинами б. російської імперії була приблизно така, як і поміж б. російською імперією та Німеччиною. Коли ж із складу загальноімперського експорту-імпорту вилучити долю України, то вийде, що товароміна між Німеччиною та б. російською імперією мала більшу силу, ніж поміж Україною та б. російською імперією.

Візьміть під увагу ці позначіння. Україна була під двуголовим орлом імперії, під її поліцейщиною, попівщиною, бюрократією, плутократією й під найбільшими в світі митами, а в господарському відношенні була ув'язана з більшою силою з старшими капіталістичними краями. Оце є, можна сказати, найвиразніша риса стану капіталізму на Україні: б. імперія боркала Україну політично, а світовий капітал господарсько. А те й друге разом збільшувало відносний рівень визиску українського пролетаря, незаможника й середняка.

Не менш характерним є для уяви про стан і зріст капіталізму т. з. внутрішній торг, який здавна вже відокремився у нарізну ділянку господарювання. Це ділянка, на якій капіталізм взагалі починав збирати свої «сили».

Напередодні революції на Україні числилося всього господарських закладів-одиниць 5.500.000 та закладів «домашніх хазяйств» 9.500.000. Функцію ув'язання поміж цими закладами справляв внутрішній торг.

Почнемо з хліборобської ділянки і поглянемо, як вона ув'язувалася торгом з другими ділянками.

Як то було вже показано, серед хліборобських господарств є значний відсоток таких, котрі, за браком землі, не можуть постачити для своїх потреб в належній мірі хліборобських продуктів. Є також серед них і такі, що з різних причин продають збіжжя свого виробу в-осени, а зимою й під весну самі його знову купують. В цьому колі торгівля доходить кінця безпосередньо між «виробником» та споживачем. Таким же способом почасти закінчується торгівля хліборобськими виробами на базарах міста та містечок і на ярмарках, а також через певну кооперацію споживачів, де виробник та споживач безпосередньо зустрічаються один з одним і закінчують справу обміну. Але найбільша частина українських хліборобських виробів доходили споживача через руки спеціальних купців, котрі купують для того, щоб продати, для яких торг став професією.

Той рід торгових стичностей, де на одній стороні стоїть безпосередньо виробник-господар, а по другій споживач чи купець заступає споживача,—відбувався ось в таких місцях: 1) в самих хліборобських господарствах, куди наїздили чи находили покупці, 2) на базарах середніх і великих міст, де торг відбувався щоденно, за винятком кількох днів на рік, 3) на базарах невеликих міст, 4) на базарах містечок, 5) на станціях та пристанях.

Другий рід торгових стичностей, де вже самого виробника-господаря немає,—провадили: 1) кооперативи, 2) дрібні скупщики та перепродавці, 3) районні скупщики, 4) експортери свої та закордонні, 5) всякі торгові «контори», 6) всякі люде в «кафе», що стремлять стати «біржовиками», 7) біржовики, 8) елеватори та склади збіжжя на станціях, 9) банки комерційні та держава.

Крім того, відбувався щоденний дрібний та великий торг хліборобськими виробами на рундуках, у кошиках на вулицях, у крамницях та крамничках, у склепах та критих ринках.

Торг або перепровадження виробів хліборобської ділянки до споживачів чи на господарські ділянки господарювання на Україні напередодні революції приблизно доходив 360.200.000 двосторонніх актів дорослих людей, де на одному боці стоїть виробник-господар, а на другому—споживач чи купець, і 85.925.000 актів, заступлених тільки купцями, та, нарешті, 1.040.000.000 актів, де з одного банку купець, а з другого—споживач хліборобських виробів. Отже загальна сума цих торгових актів доходила 1.482.125.000. А коли припустити, що людина з кожного боку тратить на один такий акт одну годину часу, то виходить, що обмін хліборобськими виробами забирав 2.964.250.000 робочих годин на протязі року і, коли година цінилася в 10 копійок—коштував 299.106.250 карб.

Всіх торгових закладів на Україні, напередодні революції, числилося 105.300, серед яких було: бакалійних крамниць 53.980, крамниць по продажу мануфактури та готового одягу 21.550, крамниць по закупці й продажу збіжжя 8.780, по продажу лісу та дров 4.560, крамниць по продажу залізних виробів 3.225, по продажу хліборобських машин і знаряддя 530, всякого іншого роду крамниць 13.675.

В цих закладах справляло роботу 269.905 наймайних робітників та «лавочників», що самі справляли торгову роботу. Пересічний заробіток одного робітника цієї ділянки доходив 500 карбованців і перемижувався від 400 до 800.

По-за тим було банкірських та комісійних контор 225, банків (чи відділів банків)—55, роботу в яких справляло 7.750 найманих робітників. Пересічний заробіток одного доходив 685 карб.

Окрему галузь торгівлі складали цукерні, винні та гастрономічні склепи, трактири, мебльовані кімнати та готелі, де одночасно продавався якийсь «товар» і персональні послуги.

В гастрономічно-винно-цукерному торгу було ув'язано 28.000 робітників. Тут пересічний заробіток одного доходив 400 карб.

В трактирно-готельному промислі було ув'язано 126.400 робітників з пересічним заробітком в 350 карб.

Разом у всій купецькій торгівлі, крім трактирного та готельного промислу, було ув'язано 305.655 робітників, що складає 20% від загального числа робітників.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

На попередніх сторінках подано важніші елементи капіталізму, що повстав на Україні, на ґрунті всього давнішнього господарювання та світового капіталізму, в кінці 19 і початку 20 віку, в межах 1890—1916 р. р. Виклад той був не тільки стислий, але й зовсім «сухий»—в німій мові

чисел, до котрих у нас так мало звикли. У викладі немає «живої душі», з нього не виступає та колосальна робота, котру поклали українські виробники на будову цього капіталізму, не обчислено тих «жертв» та тих надбань, котрих покладено, як ґрунт, на господарювання наступних поколінь. Але тішимо себе надією, що читач, що перебував хоча на одній із зазначених ділянок українського господарювання певний час, на основні того «сухого» викладу зможе ці числа наповнити конкретним змістом.

З поданого ж вище слідує, що в складі капіталізму на Україні були всі найважливіші елементи світового капіталізму, тобто всі ті елементи, котрі були в той час в тих господарських країнах, що загально визнано числити за перші капіталістичні країни, як от Німеччина, Англія, Сполучені Штати.

Але загальний стан капіталізму на Україні, в порівнянні на старші капіталістичні оточення, був, так би мовити, юнацький, молодий. Справді, що то за вік в 30 літ для поборення поміщицько-попівського ладу, що складався яких найменше 300 літ? Капіталізм на Україні не встиг ще зміцніти—він був ще рихлим, і потребувався певний час для сцементування численних дрібних його частин. Він добре уместився, обстроївся та не встиг ще навести оздобу. До того він не поспішав і поспішати не мав чого: бо перед капіталістами—фабрикантами, банкірами та поміщиками—були гарні города-столиці з великою європейською «оздобою» і до послуг сама «за-границя», яка в кожную хвилю готова до любих послуг; а пролетаріят ще недавно зірвався з хліборобської ділянки, де перед тим було пекло панщини. Тому і всі рештки господарські і всі заботони ідеологічні, що трималися на тих рештках попереднього поміщицько-попівського ладу, не стояли на дорозі повільного господарського поступу нового укладу і, як кажуть, не кололи ока.

Та до того,—як про те свідчить досвід революції,—всі ті господарські та ідеологічні рештки попереднього ладу настільки втратили свою власну внутрішню силу, що вже на очах порохнявіли й трусились долу. І тільки через свою молодість капіталізм на Україні не встиг запасти у всі щілини господарювання і не встиг до кінця росторощити поміщицько-попівської ідеології, що лишалась ще певною силою інерції. Сила інерції поміщицько-попівської ідеології—от яка азійщина допалась нам разом з новітнім капіталізмом на Україні напередодні революції.